

HISTORIA DA TRADUCCIÓN EN GALICIA NO MARCO DA CULTURA EUROPEA

M^a Camino Noia Campos
Universidade de Vigo

A historia de tódalas linguas cultas ten como un dos seus primeiros capítulos a creación dun corpus escrito no que ten un peso específico a traducción de obras, sexan históricas, literarias ou relixiosas, que constitúen o patrimonio cultural doutras linguas. Entre os exemplos máis célebres de traduccions pódense cita-la inscrición trilingüe en caracteres cuneiformes (persa, babilonio e neo-elamita) de Béhistoun en Irán e a famosa pedra de Rossette escrita en xeroglíficos, en demótico e mais en grego, que data do século II a.C. (descuberta en 1799). Cando Champollion descifrou o seu contido, puidéronse coñecer datos importantes sobre o antigo Exipto. Mais existen testemuñas anteriores de traduccions que datan do terceiro milenio antes de Cristo. A Babilonia da época de Hammurabi (2100 a.C.) era unha cidade políglota, e moitos dos seus asuntos oficiais eran posibles gracias ó grupo de escribáns que traducía as leis en varios idiomas. Unha parte do traballo destes antigos tradutores consistía en preparar listas de palabras equivalentes en varias linguas, vocabularios que se conservaron en táboas cuneiformes.

Os gregos déronse conta de que na cerna do que crían que era un idioma unitario había variantes sociais e dialectos, e de que a súa lingua difería da daqueles que se atopaban fóra das súas fronteiras, ós que acumaban de *barbaroi* e cos que necesitaban entenderse. No mundo grego-romano utilizouse a traducción para transmiti-lo contido dos textos escritos en calquera das linguas do seu imperio, pero, ademais, algúns dos seus tradutores levaron a cabo unha seria reflexión sobre as técnicas da traducción. O latín foise constituíndo en lingua de cultura da man dos autores gregos ata chegar a formar un único legado cultural. Esta cultura, unha vez desaparecido o Imperio Romano, perpetuouse a través da traducción nas distintas linguas europeas.

Cara ó ano 240 antes de Cristo, Livio Andrónico traduciu a *Odisea* de Homero en verso latino, Nevio e Hennio pasaron ó latín varias obras dramá-

ticas gregas. Pero estes autores non foron os únicos tradutores coñecidos: moitos outros escritores latinos pasaron á súa lingua textos literarios, filosóficos ou políticos do grego. A práctica da tradución entre os romanos xogou un destacado papel no ensino da gramática e da retórica, e viña apoia-la consideración da tradución como medio de enriquecemento da literatura latina. En palabras da profesora Copeland:

The most obvious function of translation is its role in the bilingual context of Roman education. Here Greek was originally taught side by side with Latin, and exercises in converting Greek texts into Latin and viceversa were commonplace. With the decline in Roman bilingualism during the second and third centuries of the Empire, it became necessary to teach Greek as a foreign language, a necessity which is recorded in the survival, from the beginning of the third century A.C., of bilingual school manuals known as the *Hermeneumata pseudodositheana*. These manuals provided Latin-Greek vocabulary, as well as historical, mythological, narrative, and legal texts in a dual-language format. Thus elementary Greek came to be taught through basic translation techniques.¹

Cicerón, Horacio e Quintiliano foron os máis importantes autores latinos interesados pola tradución dos clásicos gregos, que dedicaron varias páxinas dos seus tratados a analiza-los problemas que presentaba a tradución. Cicerón, que traduciu un bo número de obras gregas ó latín, aínda que na actualidade só se coñecen unha media ducia delas, é un dos primeiros autores clásicos en prestarlle atención ó proceso da tradución. Foi San Xerome o que deu noticia das traducións de Cicerón, polo menos en dúas das súas epístolas (57 e 106) nas que cita algunhas das obras traducidas polo autor latino: *O económico* de Xenofonte, o *Protágoras* de Platón e os discursos que os gregos da Ática, Demóstenes e Esquines, fixeran no proceso de Tesifonte². Cara ó ano 46 a.C. ó prepara-la tradución dos discursos dos dous oradores gregos, Cicerón fai unha pequena introducción ó texto da tradución, que

1. Copeland, Rita, *Rhetoric, Hermeneutics and Translation in the Middle Ages*. Cambridge University Press, 1991, p. 21.

2. San Xerome dinos: ...Tullium qui Protagoram Platonis et Oeconomicon Xenofontis et Aeschini et Demosthenis duas contra se orationes pulcherrimas transtulit. Quanta in illis praetermiserit, quanta addiderit, quanta mutaverit, ut proprietates alterius linguae suis proprietatibus explicaret, non est huius temporis dicere, etc. (Ep. 57,5,2). Ademais das referencias de San Xerome, sabemos tamén das traducións de Cicerón gracias ás citas de Quintiliano (*Instituto Oratoria*, 10, 5, 2) e de Sidón Apolinar. Na actualidade só se conservan algúns anacos dos manuscritos das dúas primeiras obras, polo que incluso se chegou a dudar da existencia da tradución dos discursos dos oradores áticos. Cfr. Cicerón, *L'Orateur*, edición crítica e tradución do *Oratur e De optimo genere oratorum* de Albert Yon. Paris: Société d'édition "Les Belles Lettres", 1964, p.98.

leva por título *De optimo genere oratorum*³ na que prevén contra as traducións feitas *verbum pro verbo*. O resultado sería un texto pouco expresivo e de difícil comprensión; pero ó mesmo tempo dáse conta dos perigos a que pode levar unha tradución que altere tanto a orde das palabras do texto orixinal que o traductor se afaste da súa tarefa. Ademais desta introducción, nos comentarios sobre a tradución, que aparecen espallados en varias das súas obras, Cicerón vai analizando todas estas dúbidas, inclinándose pola tradución que poña maior énfase no sentido, sen demasiada preocupación por someterse á fidelidade lingüística do texto orixinal.

Nec converti ut interpres, sed ut orator, sententiis isdem et earum formis tamquam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis. In quibus *non verbum pro verbo* necesse habui reddere, sed genus omne verborum vimque servavi. Non enim ea me annumerare lectori putavi oportere, sed tamquam appendere. Hic labor meus hoc adsequitur, ut nostri homines, quid ab illis exigant, qui se Atticos volunt, et ad quam eos quasi formulam dicendi revocent, intellegant (*De optimo genere oratorum* 5.14-15).

Vinte anos máis tarde, Horacio na súa *Ars poetica* volve insistir no precepto de Cicerón “*non verbum pro verbo*”, reformulado no verso 133, onde prevén ós irmáns Pisones contra as traducións demasiado fieis ó modelo orixinal, que poidan deixar atrapado ó traductor nas dificultades do texto:

Siquid inexpertum scaenae committis et audes
personam formare novam, servetur ad inum
qualis ab incepto processerit, et sibi constet.
Difficile est proprie communia dicere; tuque
rectius Iliacum carmen deducis in actus,
quam si proferres ignota indictaque primus.
Publica materies privati iuris erit, si
non circa vilem patulumque moraberis orbem;
nec verbum verbo curabis reddere fidus
interpres nec desilies imitator in artum,
unde pedem proferre pudor vetet aut operis lex
(*Epistula ad Pisones* vv. 125-135).

Horacio anima os fillos de Lucio Pisón a que no proceso da tradución non se deixen prender nas palabras do texto orixinal. Para poder elaborar un texto idiomático e non converterse en simples imitadores terán que supera-la dependencia da norma (*lex operis*). O material literario que pertence a todos

3. Marco Tulio Cicerón elaborou este pequeno tratado de retórica, *De optimo genere oratorum*, para reforza-las ideas expostas nos tratados anteriores, tituladas *Brutus* e *De oratoria*. Paratore, Ettore, *Storia della Letteratura Latina*. Firenze: Sansoni Editore, 1983, 13ª edición. Trad. ó portugués de Manuel Losa, *História da Literatura Latina*. Lisboa, Fundação Caluste Gulbenkian, 1987, p. 221.

(*Publica materies*) poderá chegar a ser creación propia, de gardárense as normas propostas para o creador⁴.

Tanto Horacio como Cicerón consideraban un mérito do traductor conseguir unha interpretación atinada do texto da lingua orixinal e obter unha traducción na lingua-termo cunha maior preocupación polo significado cá pola estrutura lingüística, dándolle prioridade ó receptor do novo texto antes ca ó propio autor do orixinal. Os dous autores latinos trataron a traducción no contexto da súa función como poetas dentro do programa da retórica e da gramática, e as súas consideracións terán durante toda a Idade Media, e mesmo no Renacemento, unha grande repercusión entre as sucesivas xeracións de tradutores.

Para entende-lo papel do traductor e do lector na época romana, hai que ter en conta que entre os latinos o grego era considerado a lingua da cultura, de forma que a xente instruída podía le-los textos en grego. A traducción entendíase como un metatexto respecto ó orixinal, e os tradutores latinos, máis que facer traducción no sentido actual da palabra, levaban a cabo un exercicio de estilística comparada (retórica), no que non estaban obrigados a dar a coñecer nin a forma nin o contido exacto do orixinal, afastándose do modelo segundo o criterio do traductor.

No século I d.C., Quintiliano volveu insistir amplamente no papel da traducción dentro do programa gramatical que expón na súa extensa obra *Institutio Oratoria*, especialmente nos libros I, II e X cando fala sobre a ensinanza das artes. No libro primeiro, ó expoñe-os deberes do profesor de gramática, a técnica da expresión e a explicación dos autores (*methodice e historice*), propón uns exercicios que axuden ós escolares a conseguir eses dous obxectivos. Un dos exercicios é o de aprenderlles a conta-las fábulas de Eso-po nunha lingua clara e simple, para ensinalles, despois, a poñelas por escrito coa mesma sinxeleza (*gracilitatem*). En primeiro lugar, os alumnos desfarán os versos, logo repetiranos con outras palabras, e por último, farán unha paráfrase máis libre na que lles está permitido resumir ou mellora-lo que queiran, sempre que respecten o pensamento do poeta:

Igitur Aesopi fabellas, quae fabulis nutricularum proxime succedunt, narrare sermone puro et nihil se supra modum extollente, deinde eandem gracilitatem stilo exigere condiscant: versus primo solvere, mox mutatis verbis interpretari, tum paraphrasi audacius vertere, qua et brevare quaedam et exornare salvo modo poetae sensu permittitur (Libro I.9-2).

4. A epístola "Ad Pisones" de Horacio foi traducida ó galego en versión libre en prosa, por Florencio Vaamonde Lores (1860-1925), e publicada baixo o pseudónimo de Pedro de Aldarete en outubro de 1901 na *Revista Gallega*. A traducción dos versos 131 a 135 é a seguinte: "E tanto peor para o torpe que xira neciamente nun circo vanal. Librádeme do servil intérprete que se adivirte en copiar unha obra da que non pode sacar nada, e dende logo por vergonza e ben presto parecerá que a obra mesma vólvese un labirinto sin saída", p. 15.

A continuación, o autor latino fala da dificultade que supón este tipo de exercicios mesmo para os docentes; o alumno que os dea feitos será capaz de facer calquera outra cousa:

Quod opus, etiam consummatis professoribus difficile, qui commode tractaverit, cuicumque discendo sufficet (I.9-3).

A traducción para Quintiliano tiña como finalidade mellora-la arte da oratoria e propoñíaa como unha práctica estilística. Cos exercicios de *abbreviatio*, *amplificatio*, *sententiae*, *chriae*, *aetiologiae*, que veñen sendo diferentes tipos de análises textuais, o autor latino pretende experimentar coas formas de construción e mellora dun texto:

Sententiae quoque et chriae et aetiologiae subiectis dictorum rationibus apud grammaticos scribantur, quia initium ex lectione ducunt: quorum omnium similis est ratio, forma diversa, quia sententia universalis est vox, aetiologia personis continetur (I.9-3).

Na *Institutio*, a traducción sitúase entre a gramática e a retórica e insíste-se na utilidade de parafrasea-lo texto estudiado para axudar ó estudante a analiza-las estruturas da obra literaria. O capítulo II do libro X dedícao Quintiliano a falar da imitación dos autores gregos pasando os seus escritos ó latín, exercicio que el recomenda como unha variante da paráfrase para ampliar e desenvolve-la imaxinación dos estudantes e facelos bos oradores:

Ex his ceterisque lectione dignis auctoribus et verborum sumenda copia est et varietas figurarum et componendi ratio, tum ad exemplum virtutum omnium mens derigenda. Neque enim dubitari potest quin artis pars magna contineatur imitatione. Nam ut invenire primum fuit estque praecipuum, sic ea quae bene inventa sunt utile sequi (Libro X.2-1).

A importancia da traducción literaria na sociedade romana, fundamentalmente dos textos gregos, foi tan grande que, segundo afirma Susan Bassnett⁵, se chegou a interpreta-lo feito como unha certa incapacidade dos romanos para crea-la súa propia literatura, polo menos ata o século primeiro antes de Cristo. Lévasse insistido moito na grande imaxinación dos gregos en contraposición ó espírito práctico dos romanos, e a facilidade con que a cultura grega se integrou na sociedade romana foi interpretada polos historiadores como unha evidente falta de orixinalidade dos latinos para a creación literaria e artística. Esta idea estaba apoiada, ademais, pola admiración e a loanza que os romanos tiveron sempre para os modelos da Grecia. Os propios romanos víanse a si mesmos como seguidores dos gregos, ata tal punto que a

5. Bassnett-Mc Guire, Susan, *Translation Studies*. London, Methuen, 1980, p. 43.

crítica literaria analizaba os textos en lingua grega como parte dun sistema lingüístico común, rexido segundo unha xerarquía de textos e autores que traspasaban os límites da lingua. Esta concepción unitaria das linguas en contacto reflectía o ideal romano dun estado xerárquico centralizado pero racional, baseado na razón como única lei.

Eric Jacobsen⁶ defende con firmeza o importante labor realizado polos romanos respecto á tradución, ós que califica de inventores do proceso de traducir. Afirmación que Bassnett considera un chisco hiperbólica e cargada cunha certa intención dialéctica e crítica cara a outras propostas, pero da que, sen embargo, se serve para poder valorar mellor o importante papel que a tradución xogou no mundo romano.

Cara ó ano 130, en Alexandría rematouse a tradución do Antigo Testamento desde o hebreo ó grego, que se comezara dous séculos antes para atender as necesidades da extensa colonia xudía de Exipto, que falaba grego en lugar da súa lingua propia. E xa polo ano 384 d. de C., a instancias do Papa Dámaso, San Xerome fai a tradución do Novo Testamento ó latín, na que demostra unha maior preocupación por recolle-lo sentido do texto que por respecta-las formas gramaticais do orixinal, seguindo a proposta do seu mestre Cicerón, *non verbum pro verbo*. As traducións de San Xerome ó latín deron orixe a diversos comentarios por parte dos eséxetas e provocaron severas críticas dos seus inimigos, que o acusaban de falsifica-lo texto sagrado. San Xerome defendeuse invocando a substancial fidelidade ó texto da versión latina, e afirmándose no principio da tradución polo sentido, que seguían os tradutores desde os inicios da literatura latina.

Na epístola 57, *De optimo genere interpretandi*⁷, escrita cara ó 395, San Xerome explica as súas propostas sobre a tradución apoiándose en múltiples exemplos e citas de autores clásicos, recorre especialmente á autoridade de Cicerón e de Horacio para defende-lo seu método de tradución polo signi-

6. Jacobsen, Eric, *Translation. A Traditional Craft*. Copenhagen, Nordsk Forlag, 1958. Citado por Bassnett-Mc Guire, p. 45.

7. A orixe da epístola 57 dirixida ó seu amigo Pammaquio "Sobre a mellor maneira de traducir" (*De optimo genere interpretandi*) está na tradución de San Xerome do grego ó latín dunha carta do Papa Epifanio ó bispo Xoán de Xerusalén, na que aquel recriminaba ó bispo por non atacar con dureza os seguidores da doutrina orixenista. San Xerome traduciu a carta, que circulaba en grego entre os clérigos, a petición dun compañeiro do seu mosteiro, que non sabía grego. A tradución caeu nas mans dos inimigos de Xerome, ó que atribuían un certo apoio ós seguidores de Oríxenes, e acusárono de falsifica-lo contido da carta de Epifanio, traducindo mal adrede o contido daquela. Esa acusación levou a San Xerome ós tribunais e a piques estivo de ter que marchar ó desterro. Para xustifica-la súa tradución, ó mesmo tempo que desafofgaba a excitación do seu ánimo, San Xerome escribelle ó seu íntimo amigo unha longa carta sobre a tradución: "Ut inter imperitos contionentur me falsarium, me *verbum non expressisse de verbo*, pro "honorabili" dixisse "carissimum", et maligna interpretatione -quod nefas dictu sit- *aidesimótaton noluisse transferre*". *Cartas de San Jerónimo*, edición bilingüe con introducción e notas de Daniel Ruiz Blanco. Madrid, BAC, 1962, T.I, p. 487.

ficado, afirmando que o verdadeiro traductor é aquel que intenta captar na súa propia lingua o sentido total do texto orixinal, traducindo as ideas e non as palabras exactas:

Ego enim non solum fateor, sed libera voce profiteor me in interpretatione Graecorum, absque scripturis sanctis, ubi et verborum ordo mysterium est, non verbum e verbo sed sensum exprimere de sensu.

Habeoque huius rei magistrum Tullium, qui Protagoram Platonis et Oeconomicum Xenofontis transtulit/.../. Quanta in illis praetermiserit, quanta addiderit, quanta mutaverit, ut proprietates alterius linguae suis proprietatibus explicaret, non est huius temporis dicere".⁸

Máis adiante, invita ó seu receptor Pammaquio, a preguntarse qué pasaría coas obras de Homero se estivesen traducidas palabra por palabra desde o grego ó latín, e remata o parágrafo cunha frase abondo expresiva: "o que vós chamades fidelidade da traducción, os doctos chámana 'kakoze-lia' ou mal gusto" (quam vos veritatem interpretationis, hanc eruditi kakoze-lián nuncupant)⁹.

Na Epístola 106 redactada cara ó ano 400 San Xerome volve facer referencia ó método utilizado na traducción dos *Salmos* ó latín, realizada desde a versión grega dos LXX¹⁰, e insiste na necesidade de non someterse ó servilismo da traducción literal, se non queremos perder toda a gracia dunha boa versión. É unha regra para todo bo traductor expresa-las locucións idiomáticas da lingua estraña por outras semellantes na lingua propia, respectando o significado, a eufonía e as propiedades da lingua á que se traduce.

Pese ás duras críticas recibidas, que o acusaban de manipulador dos textos sagrados, San Xerome non parece ter dúbidas sobre o método de traducción polo sentido, e, convencido da utilidade da súa tarefa de traductor, seguirá dedicando boa parte do final da súa vida a traducir ó latín o Antigo Testamento.

8. Aínda que neste traballo non se adoita face-la traducción dos textos latinos, paréceme interesante da-la miña interpretación deste pequeno parágrafo pola importancia que tivo nos tradutores posteriores: "Eu non soamente declaro senón que libremente confeso que na interpretación dos gregos, excluindo as Sagradas Escrituras, onde incluso a orde das palabras é un misterio, traduzo non palabra por palabra senón atendendo ó sentido. E nesta parte teño a Tulio por mestre, que traduciu o *Protágoras* de Platón e o *Económico* de Xenofonte /.../ Cantas cousas pasei por alto, cantas engadín, cantas cambiei, a fin de explica-las propiedades dunha lingua polas propiedades da outra, non é agora a ocasión de dicilo" (Epístola 57, op. cit., p. 490).

9. Op. cit., p. 491.

10. A epístola 106 está dirixida ós monxes xermánicos Sunnia e Fretela e trata "sobre as pasaxes corrompidas na traducción do Salterio dos LXX intérpretes". San Xerome, a petición destes dous supostos correspondentes, vai comentando o porqué da súa traducción ó latín, desde o texto grego, de cada un dos salmos. *Cartas de San Jerónimo*, op. cit., tomo II, p. 186.

A traducción polo significado, transmitida á Idade Media por San Xerome, marcará as liñas de teorización da traducción en todo o Occidente durante máis de quince séculos. Para diferencia-los períodos históricos sobre a práctica e a historia da traducción, Steiner establece un primerio período que vai desde o ano 46 a.C., data na que Cicerón formula o seu famoso precepto *non verbum pro verbo*, ata o ano 1792 coa publicación do libro inglés de Alexander Fraser Tytler, *Essay on the Principles of Translation*, onde se propón un novo método de traducción segundo a “investigación hermenéutica”, que predominará na traducción a partir do século XVIII¹¹.

A traducción ás linguas romances na Europa medieval e renacentista

A cultura medieval pódese definir como unha cultura bilingüe. O latín e as linguas vulgares conviviron durante moito tempo, e moi cedo se viu a necesidade de traslada-los textos da lingua académica ás linguas vernáculas, para acurta-la distancia cultural entre o mundo latino e o que se expresa na lingua popular. Esta actividade deséñanos unha sociedade que valora a cultura, que, polo de agora, está vehiculizada exclusivamente a través das linguas clásicas

Ademais, durante a Idade Media a vida intelectual está en mans dos clérigos e dos nobres. As traduccions son promovidas normalmente polos reis ou polos nobres aristócratas cunha dobre finalidade: por unha parte, a de engrandecer intelectualmente a corte, enchéndoa de tradutores que lle daban prestixio ó rei ó trasladar do latín as obras científicas e literarias espalladas pola Europa medieval, e por outra, cunha finalidade didáctica, para eleva-lo nivel cultural da nobreza. Trátase de poñer ó alcance das clases nobres os tratados políticos, económicos, históricos, astronómicos, e tamén as lendas do mundo clásico e relixioso. Os reis e mailos nobres tiñan necesidade de controla-la cultura e a ciencia para privar ó clero dunha parte do seu poder, conseguido gracias ó dominio da cultura libresco, herdada do pasado a través das linguas clásicas. A traducción convértese así nun instrumento político de control do poder:

En légitimant la pratique des traductions en français, le roi augmente par le fait même son pouvoir, car les traductions lui fournissent les “armes de l’argumentation”, un “support idéologique”.¹²

11. Steiner, Georges, *After Babel. Aspects of Language and Translation*. London, Oxford University Press, 1975, pp. 236-37. Citado pola traducción ó español *Después de Babel. Algunos aspectos del lenguaje y de la traducción*. México, Fondo de Cultura Económica, 1980, pp. 272-73.

12. Lusignan, Serge, “Le mouvement des traductions au XIV siècle et la définition du français comme langue savante”, cap. IV de *Parler vulgairement*. Paris/Montreal: Vrin/Presses de l’ Université de Montreal, 1986, p. 134.

O interese pola traducción continuou en toda Europa durante a Idade Media como unha parte da retórica, que se aprendía nas escolas monacais segundo as propostas de Quintiliano. Os métodos da traducción no medioevo seguen estando en íntima dependencia co sistema do comentario latino e coa teorización sobre a traducción que fixeran os clásicos. E as funcións esexéticas e retóricas, que se lle atribuían á traducción na época romana, seguíronse practicando nas linguas vernáculos como unha disciplina hermenéutica destinada, mediante os exercicios da *imitatio* e da *inventio*, a descubri-lo significado do texto e buscar novos argumentos. A traducción converteuse nunha forma de apropiación e substitución do texto orixinal, que o traductor utiliza segundo o seu interese respecto ó texto final.

No proceso da traducción medieval adoitábanse utilizar dous métodos diferentes: as glosas interlineais, o que Cicerón chamaba “palabra por palabra”, e o método da paráfrase, que consistía na traducción polo significado, defendido polo escritor romano. O método da paráfrase que implica cuestións complexas de *imitatio* e a apropiación textual, foi o máis utilizado na Idade Media. No canon medieval apreciábase máis a habilidade do autor para refundir temas e ideás doutras fontes cá propia orixinalidade, ou cá fidelidade á traducción do orixinal. A hermenéutica constitúe un acto productivo independente que, a través do uso das técnicas retóricas, permitía facer todo tipo de cambios que se estimase oportunos no texto de partida, incluso cambia-la situación espacial e temporal da historia do orixinal á da época histórica do traductor. Todo está permitido, con tal de favorece-las condicións de lectura. A finalidade primordial da traducción medieval estaba na recepción por parte dos lectores, e por iso, ás veces, había necesidade de salva-la distancia histórica e cultural entre o texto de partida e mailo texto de chegada.

As literaturas nacionais europeas, segundo indica Ladmira¹³, comezaron o seu desenvolvemento coas traduccións do grego e do latín, do que dá fe en Francia o prestixio que ten o *Plutarco*, traducido por Amyot, e, posteriormente, as obras da *Pléiade*, que mostran unha continuidade que vai da traducción propiamente dita á simple adaptación das obras clásicas. En Francia inaugúrase unha verdadeira política de traduccións, mediante a promoción e a subvención de traduccións de obras clásicas, durante os reinados de Jean le Bon (1319-1364) e de Charles V, chamado Le Sage (1337-1380). Estes dous reis, rodeados de tradutores-conselleiros, fan traducir do latín aquelas obras que é bo coñecer no reino “pour le bien commun”¹⁴.

13. Ladmira, J. R., *Traduire: Théorèmes pour la traduction*. París, Payot, 1979. Citado pola traducción portuguesa, *Traduzir: Teoremas para a tradução*. Lisboa, Publicações Europa-América, s/d, pp. 104-105.

14. Delisle, J., “Traducteurs médiévaux, traductrices féministes: une même éthique de la traduction?”, *Histoire en traduction*. Toronto, Association Canadienne de Traductologie, Université Concordia, 1993, p. 207.

A grande preocupación que tivo Carlos Magno pola súa lingua materna, o fránico, que era un dialecto alemán, estimulou nel o patrocínio das primeiras obras literarias nesa lingua, que nacen estreitamente unidas á cultura eclesiástica. Motivado polo interese cara ó alemán, o Emperador carolinxo fai traducir do latín os textos eclesiásticos máis importantes e promove algunhas traducións soltas de textos profanos, especialmente administrativos, como demostra a conservación duns fragmentos en alemán da lei sálica¹⁵, que tiñan como fin a divulgación dos decretos administrativos e da doutrina cristiá na lingua popular. Nesta época temperá van aparecer en todo o territorio alemán versións nesa lingua do “Pai noso”, do credo, das fórmulas da confesión, de pasaxes bíblicas, etc. Atopáronse tamén unha serie de traballos que foron utilizados nas escolas monacais, como vocabularios latino-alemáns ou traducións interliniais (ó pé da letra), para ensino escolar.

Despois da volta ó latín escrito durante máis de tres séculos, a mediados do século XII aparecen dúas traducións ó alemán de textos poéticos do francés arcaico: a *Chanson de Roland* e un romance de *Alexandre*. Estas pezas, que se consideran as primeiras manifestacións da épica cabaleiresca en alemán, axudaron a instalar un número importante de galicismos, tanto léxicos coma morfolóxicos, que aínda hoxe se conservan no alemán.

Na Hispania, a Escola de Tradutores de Toledo creada no século XII vai ter unha forte repercusión na cultura occidental durante a Idade Media. Toledo convértese no centro de tradución dos clásicos gregos ó latín, xeralmente a través do árabe, e durante os séculos XII e XIII tradúcense ó latín as obras fundamentais da cultura islámica, que se trasmiten a Europa. O esplendor que acada a Escola de Tradutores prodúcese gracias á tolerancia e convivencia entre cristiáns, xudeus e musulmáns, que fixo de Toledo un centro transmisor de cultura a toda a cristiandade europea occidental.

No desenvolvemento do labor tradutor da Escola de Toledo, os xudeus xogaron un importante papel gracias ó dominio que posuían das linguas árabes, en certos aspectos moi semellantes ó hebreo, e mais á familiaridade co romance mozárabe. O filósofo xudeu Maimónides (1135-1204) bo coñecedor das traducións árabes e xudías, chegou a consideracións moi precisas sobre a tradución, semellantes ás de Cicerón e San Xerome na epístola a Pamaquio. Nunha carta a Samuel Ibn Tibonn, o filósofo cordobés di que “o que queira traducir dunha lingua a outra, e se dispón a pasar sempre unha palabra determinada por outra que lle corresponda, pasará moitos traballos e dará unha tradución incerta e confusa. Este método non é bo: o tradutor debe ante todo comprenderlo desenvolvemento do pensamento, e logo expoñelo e referilo de maneira que o mesmo pensamento resulte claro e comprensible”¹⁶.

15. Polenz, P. von, *Geschichte der deutschen Sprache*. Berlin, Walter de Gruyter, 1970. Citado pola edición portuguesa *História da língua alemã*. Lisboa, Gulbenkian, 1973, p. 59.

16. Citado por G. Mounin, *Teoría e storia della traduzione*. Torino, Einaudi, 1965, p. 34.

Roger Bacon e Dante falaron da necesidade da traducción de textos, co fin de darlles autenticidade ás novas linguas vernáculas. Bacon, unha vez recomendada a traducción dos “vulgares”, insiste nos problemas que pode causa-la “perda” de valores que se produce no texto orixinal ante a nova invención textual, mentres que Dante, aínda recoñecendo as infidelidades que necesariamente se producen co texto orixinal, valora máis a “accesibilidade” ás obras que permite a traducción. Para ámbolos dous autores, a traducción significaba moito máis ca un exercicio de estilística comparada. Comentando a diferente posición dos autores medievais ante a traducción, Folena¹⁷ distingue dous tipos de traduccions medievais, *vertical* e *horizontal*, segundo o traductor tome como fonte o texto dunha lingua “cun prestixio especial” ou dunha lingua “cun prestixio semellante” ó da lingua á que é traducido. Esa distinción sêrvelle para mostrar como a traducción pode estar unida a dous sistemas literarios coexistentes pero diversos.

Durante o século XV, a traducción tivo unha importancia destacada na creación do ámbito cultural dos reinos hispánicos. Neste século foron traducidas moitas obras da Antigüidade clásica e da Idade Media Latina. O proceso, como indica Russell¹⁸, iniciouse en Cataluña dunha forma sistemática respondendo ós intereses culturais dos príncipes da casa de Barcelona e gracias á intensa relación que mantiñan coa corte francesa. Realizáronse traduccions ó catalán desde textos traducidos ó francés; e á fin do século XV fíxose o mesmo no reino de Castela e no de Portugal, onde a casa real promoveu unha política sistemática de traduccions patrocinadas pola propia coroa. Xa a partir de 1470, co nacemento da imprenta, as traduccions multiplicáronse.

Nos séculos XIV e XV, autores importantes da prosa e da lírica castelá, como o Chanceler Pedro López de Ayala ou o seu sobriño Fernán Pérez de Guzmán, realizaron unha serie de traduccions ó castelán de obras da cultura clásica¹⁹. Pedro López de Ayala, na introducción da súa traducción das *Flores de Job* desde un texto latino, explica a súa intención de manterse fiel ó estilo dos antigos filósofos e poetas, os que “guardaron en sus palabras y en sus dichos la virtud de los vocablos y la significación dellos segunt la realitat”²⁰. E chama a atención sobre as principais diferencias existentes entre o latín e as falas romances: “los romanos guardaron syenpre este estilo de llevar la sentencia suspensa fasta el cabo, y de anteponer los casos del verbo, del cual han regimiento, los quales, segunt la arte de la gramática (es decir, el latín), en

17. Folena, Gianfranco, “Volgarizzare e tradurre: idea e terminologia della traduzione dal Medio Evo italiano e romano all’umanesimo europeo”, *La Traduzione. Saggi e studi*. Trieste, Edizione LINT, 1973, pp. 57-120.

18. Russell, Peter, *Traducciones y traductores en la Península Ibérica (1400-1550)*. Barcelona, Universidad Autónoma, 1985, p. 42.

19. García Yebra, V., *En torno a la traducción*, Madrid, Gredos, 1983, pp. 222-223.

20. Russell, P., *Traducciones y traductores en la Península Ibérica (1400-1550)*, op. cit., pp. 14.

construyendo deven ser pospuestos”²¹. Tamén Pedro González de Mendoza, fillo do Marqués de Santillana, no prólogo á súa traducción ó castelán da *Ilíada*, feita sobre unha versión latina en 1442, defende a proposta de San Xerome sobre a traducción polo sentido.

Neste mesmo século XV destacaron tamén como tradutores ó castelán Enrique de Villena e Alfonso de Palencia. O Marqués de Santillana, que non chegou a traducir persoalmente, promoveu e pagou traduccions ó latín, do grego e do árabe.

Algúns poetas casteláns, entre os que sobresaen Juan de Mena e Enrique de Villena, propuxeron a latinización dos textos literarios mediante a introducción de estruturas sintácticas latinas, de neoloxismos e de palabras cultas nos seus escritos, desprezando a norma do “común falar”, proposta como modelo da escrita. Esta tendencia cultista reflíctese tamén nas súas traduccions do latín ó castelán: *A Eneida*, traducida por Enrique de Villena a instancia de Juan de Navarra en 1427, e na *Iliás Latina* traducida co título de *Omero romançado* por Juan de Mena en 1442. Mais, como indica Russell, as versións castelás de Villena e de Mena non poden considerarse traduccions no sentido que hoxe lle atribuímos:

A ninguna de ambas versiones latinizantes, sin embargo, puede considerársela como traducción en la acepción estricta usual del término. Se trata máis bien de versiones del latín sólo inteligibles para quienes ya dominaban esta lengua de antemano. Preconizan una renovación y reestructuración de la lengua literaria (o, cuando menos de la lengua poética) a base del latín, renovación que a la larga no prosperó, ya porque iba en contra de la idiosincrasia del romance castellano, ya porque los partidarios de la renovación, al contrario de sus contemporáneos italianos, no eran capaces de poner freno a su celo latinizante.²²

En portugués, a primeira forma literaria cultivada foi a poesía, promovida polo entusiasmo que as formas de trobar dos cantores provenzais espertaron nos poetas portugueses. Non se escribiu prosa ata ben entrado o século XIV, sen embargo, neste século e no seguinte fixéronse moitas traduccions de obras latinas, francesas e castelás ó portugués, e D. Duarte, autor e traductor, dedica no seu *Leal Conselheiro* un capítulo á arte de ben traducir en vernáculo, ou usando a súas propias palabras, “Da maneira pera bem tornar algũa leitura em nossa linguagem”²³. Nese texto o rei D. Duarte de Portugal, preocupado pola falta de rigor dos tradutores, dictou regras sobre a traducción entre as que aparece a defensa do léxico portugués perante a invasión de cultismos: “O segundo que nom se ponha *palavras latinadas*, nem d’outra lingua-

21. Ibidem, p. 15.

22. Ibidem, p. 50.

23. D. Duarte, *Leal Conselheiro*, ed. J. Piel. Lisboa, Bertrand, 1942, p. 317.

gem, mas todo seja en nossa lingua scripta, mais achegadamente ao geeral boo costume de nosso fallar que se poder fazer”²⁴. A introducción de cultismos e formas clásicas, facendo pares de sinónimos entre a palabra romance e a latina, foi observada con preocupación polos puristas da lingua portuguesa, desde o século XIV:

Os procesos que assim actuaram sobre a degenerescência da língua portuguesa, reduzem-se à inováção dos tradutores, e à influéncia do meio literario em que os escritores pensavam e viviam. O bom saber consistia na arte de bem traducir, em que predominava a forma parafrástica.²⁵

Como indica Braga, os tradutores portugueses preocupábanse máis por da-lo significado dos textos orixinais, mediante paráfrases da lingua portuguesa, que por respecta-las estruturas da lingua da que traducían. No século XV, co labor das traduccions, foise preparando a lingua portuguesa, que tería no seguinte, o seu século de ouro da literatura.

A traducción no Renacemento

O Renacemento é unha época de esplendor para as traduccions, especialmente do grego ó latín, pero tamén ás linguas vulgares. En España, durante o reinado de Carlos V, Juan Boscán traduce do italiano *Il Cortegiano* de Baltasar de Castiglione, en 1534, obra clave para o desenvolvemento do Renacemento español, con palabras de Menéndez Pelayo unha traducción feita “en la más rica, discreta y aristocrática lengua castellana que puede imaginarse”. Na segunda metade do século XVI Frei Luis de León fai varias traduccions de textos bíblicos, como o *Cantar dos Cantares* e o *Libro de Job*, e dos clásicos, como as *Bucólicas* de Virxilio, parte das *Xeórxicas* e algunhas *Odas* de Horacio. No prólogo á versión castelá do *Libro de los cantares* de Salomón, móstrase contrario á proposta de Cicerón *non verbum pro verbo*, seguida polos tradutores latinos e romances durante máis de quince séculos, recomendando fidelidade ó texto de partida, mesmo no que atinxe á estrutura sintáctica:

El que traslada ha de ser fiel y cabal, y si fuere posible, contar las palabras, para dar otras tantas, y no más, de la misma manera, cualidad y condición y variedad de significaciones que las originales tienen, sin limitallas a su propio sonido y parecer para que los que leyeren la traducción puedan enten-

24. Braga, T., *História da Literatura Portuguesa. Idade Media*. Lisboa, Imprensa Nacional, 1984, p. 392.

25. Cit. por T. Braga, *Ibidem*, p. 392.

der la variedad toda de sentidos a que da ocasión el original si se leyese, y queden libres para escoger de ellos el que mejor les pareciere.²⁶

Edmond Cary resalta a importancia da traducción no século XVI, especialmente a causa da Reforma relixiosa que trouxo consigo unha disputa entre tradutores, facendo da traducción un asunto de estado e un tema de relixión. En Francia, clérigos, profesores da Sorbona e mesmo o rei estaban interesados no proceso da traducción. Xa a mediados do XVI o humanista francés Étienne Dolet escribe un tratado sobre *La manière de bien traduire d'une langue en autre*, publicado en Lyon en 1540, no que dá cinco regras para "bien traduire", entre as cales aparece a proposta de Cicerón, recollida anos despois por Horacio, de "éviter le mot à mot" e de "ne pas se laisser influencer par la langue de départ"²⁷.

Martín Lutero foi unha das figuras máis importantes deste século no campo da traducción. En 1522 publicou a súa versión ó alemán do Novo Testamento, e en 1534 a da Biblia completa. Perante as críticas recibidas pola falta de literalidade da súa traducción dos textos do Novo Testamento, en 1530 Lutero escribe a misiva *Sendbrief vom Dolmetschen*, (*Sobre a arte de traducir*), na que defende a traducción explicando as súas propostas que teñen como finalidade "ofrecer un alemán limpo e claro"²⁸, e pon exemplos de pasaxes da Biblia que el traduce sen respecta-la literalidade do texto orixinal en favor dunha mellor comprensión do alemán. Para el, seguindo as propostas de San Xerome sobre a traducción polo sentido, ser fiel ó texto non significa traducir palabra por palabra senón intentar que o sentido do texto se achegue ó máis posible á maneira de falar e de entender dun alemán normal. Ofrece varios exemplos bíblicos de como a súa traducción resulta máis idiomática gracias á adaptación á lingua da rúa, mentres que as traduccions "fieis", excesivamente cultistas e apegadas á palabra non se entenden. Propón a supresión de termos gregos ou hebreos que non teñan equivalencia aceptable en alemán, así como a transposición de certas palabras simples do orixinal sen correspondencia nesta lingua por paráfrases e a eliminación de certas metáforas bíblicas, se non é doado conservalas na traducción, utilizando expresións non metafóricas, ou á inversa, segundo os casos²⁹. Nida fala tamén da importan-

26. Frei Luis de León, "Traducción literal y declaración del Libro de los Cantares de Salomón", en *Biblioteca de autores españoles*. Madrid, 1925, T. 37, p. 249.

27. Cary, Edmond, *Les grands traducteurs français*. Genève, Librairie de l'Université, 1963, pp. 7-8.

28. Lutero escribe esta carta uns anos despois da publicación do Novo Testamento para tranquiliza-los cristiáns alarmados polos comentarios que corrían sobre a falsidade da traducción dos textos sagrados, e envíalla ó seu amigo Wenzenslaus Link para que a publique. Luther, Martin, "Sendbrief dolmetschen", en *An den Christlichen adel Deutscher Nation und Andere Schriften*. Stuttgart, Philipp Reclam Jun, 1966, pp. 151-173.

29. Op. cit., pp. 151-173.

cia de Lutero como teorizador da traducción ó establecer dunha maneira sistemática algúns principios en aspectos como a orde das palabras, o emprego dos auxiliares modais ou a introducción de conectores cando faciliten a expresividade do texto de chegada³⁰.

A pesar das primeiras traduccions que anteriormente se fixeran ó alemán, tódolos autores recoñecen que foi a traducción da Biblia feita por Lutero a auténtica partida de nacemento do alemán moderno³¹, e o instrumento que fixo avanzar un grande paso na constitución da lingua común de Alemaña³² ó servir de modelo para a normativización do alemán estándar.

Estas breves referencias á importancia das traduccions nos inicios literarios do castelán, do portugués, do francés e do alemán, veñen reforza-los argumentos sobre a traducción como un dos mellores instrumentos para acadar-la normalización das linguas nos seus niveis cultos. E pódennos servir de introducción para comprender mellor a historia e a práctica da traducción en Galicia.

A traducción ó galego na Idade Media

1. Cultura e sociedade na Galicia medieval

Coa independencia do condado Portucalense, conquistado por Afonso Henriques en 1128, a Galicia lucense, afastada da Galicia bracarense e sometida á monarquía leonesa, primeiro, e despois á castelá-leonesa, irá configurando unha cultura propia durante o século XII. Nesta época as cidades comezan a adquirir maior importancia, e Santiago, onde o clero tiña un forte poder político e cultural, consolídase como centro importante de encontro de distintas culturas, especialmente da latina e da francesa. A primeira parte do século XII está dominada polo poder do arcebispo Diego Xelmírez (1070-1140). O bispo de Compostela preocupado pola formación do clero, crea unha escola catedralicia na que viñan ensina-los seus saberes prestixiosos mestres estranxeiros, e promove entre os cóengos da súa catedral, estadías de estudo en cidades europeas, especialmente en París e Boloña.

A cultura urbana que agroma con forza xa no século XII pasa en Galicia por graves crises, loitas cos señores, pestes, guerras, sen que se dese creado o ambiente propicio para a difusión da cultura escrita. Unha nova clase social, a burguesía, ía aparecendo no medio dunha sociedade fortemente xerarqui-

30. Nida, E., *Bible Translating*. New York, American Bible Society, 1947, p.15.

31. "A traducción ajuda uma língua a viver, ou até mesmo a nascer, como prova o exemplo da *Bíblia* de Lutero no caso do alemão": Ladmiraal, J. R., *Traduzir: Teoremas para a Tradução*, op. cit., p. 104.

32. Polenz, op. cit., p. 140-150.

zada, mentres as outras, a aristocracia civil e mailo clero, loitaban por mante-los seus privilexios fronte a esa burguesía e ó poder real, cada vez máis dominante.

O destino de Galicia e a evolución das súas letras quedaron marcados no momento en que Portugal, separado por razóns políticas do territorio do norte, se cónstitúe como estado independente entre os novos estados peninsulares creados no século XII. A partir de entón, Galicia, cun idioma diferente ós demais países dependentes da coroa de Castela, comeza pouco a pouco a perde-la súa identidade como país diferenciado entre o novo Portugal, que nace con vontade autonomista, e a dependencia dunha Castela con intereses imperialistas. Esta situación de submisión a un reino afastado, cun goberno que manda por delegación e cunha nobreza dividida entre o mundo galego e o foráneo, levou a Galicia á inseguridade política, social e cultural e á implantación, nos mesmos ámbitos sociais, das dúas linguas, a do poder social e a do pobo.

Os primeiros textos conservados en lingua galega datan de comezos do século XIII: ó principio son cantigas de amor e de amigo e pouco despois van aparecendo os documentos tabeliónicos. Ademais do importante corpus lírico medieval das Cantigas de Amor, de Amigo e de Escarño e Mal dizer do século XIII, nos séculos seguintes aparecerán obras en prosa de carácter relixioso e didáctico. Dentro deste tipo de obras temos que enmarca-las traducións ó galego dos textos casteláns e latinos nos séculos XIV e XV.

O proceso de creación estética, o mesmo có da traducción, na Galicia do século XIV hai que analízalos tendo en conta as condicións nas que se ían desenvolve-los factores sociais que os motivaron, e non se poden entender fóra do marco xeral de creación dun discurso vernáculo en toda Europa, que deriva directamente da conciencia de estar a vivir un desaxuste cultural, sobre todo con respecto ó pasado clásico. Este discurso pretendía facer uso dos textos como símbolos autoritativos de novas ideoloxías e correntes do pensamento que estaban a agromar na Europa medieval³³, sobre todo a partir do século XIII, que foi unha época de prosperidade económica e de optimismo social e cultural que lle deu pulo á actividade traductora en todo o Occidente.

Por outra parte, Galicia queda arredada dos centros universitarios que se foran creando desde o século XIII nos reinos de Castela, León e Portugal, e polo tanto privada dun centro emisor da cultura autóctona. Alfonso X institúe o castelán como lingua oficial do reino e redacta a súa historiografía nesa lingua, sen concesións para outras linguas do reino. Se deixamos á parte o caso dalgunha corte nobiliar, coma a dos Andrade, en Galicia os centros creadores de cultura redúcense ás sés arcebispais e ós mosteiros.

33. Copeland, Rita, *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages. Academic traditions and vernacular texts*. Cambridge, University Press, 1991, pp. 223-224.

A Galicia do século XIV é unha sombra do que foi nos séculos anteriores. A monarquía castelá-leonesa, iniciada por Fernando III a comezos do século XIII, afasta definitivamente o centro do poder cara ó sur. Por outra parte, as pragas, a despoboación e as loitas nobiliarias acabaron coa posibilidade de acadar un país con vontade autonomista, creando, en cambio, unha sociedade marxina no contexto do novo reino hispánico. Neste século, Galicia perde a representación nas cortes conxuntas dos reinos de Castela e León, e a política dos novos reis, María de Molina e o seu fillo Fernando IV, sácalle-la autonomía municipal ás vilas, converténdoa en señoríos civís ou eclesiásticos sen representación nas cortes de Valladolid.

Nun ambiente social tan adverso como foi o da baixa Idade Media en Galicia, non pode estrañar que non se dese creado unha prosa autóctona e que o número de traducións ó galego se reducise a uns cantos textos históricos e narrativos. Como a literatura provenzal, a literatura galega e a actividade dos tradutores a esa lingua foise extinguindo por falta de estímulo dunha nacionalidade, e a partir do século XV quedou substituída pola cultura castelá.

2. O proceso social da traducción medieval

Galicia entra no século XIV cunha grande canga de experiencia nunha actividade creadora en romance, a lírica, e será nese momento cando se albisca a tentativa de crear un corpus prosístico axeitado ás súas necesidades culturais. Mais a dependencia política e cultural do noso país fará que este proceso teña moi pouca viabilidade, sobre todo de comparármolo con outras linguas peninsulares, o catalán, o portugués ou o castelán, apoiadas por un poder político forte que vai utiliza-la cultura en lingua vernácula como un medio de expansión política e ideolóxica. En Portugal, Castela ou Cataluña, coma noutros países europeos a historiografía nace para darlle prestixio á corte e á lingua, sen embargo na Galicia dos séculos XIV e XV non houbo unha preocupación política polo galego, debido a que a lingua que estaba asociada ó poder era xa daquela o castelán.

Desde o século XIV Galicia vai perdendo autonomía e abandonando a creación literaria, mentres Portugal e Castela as van fortalecendo. Para Portugal, con firme vontade de constituír unha nación, foi, segundo Teófilo Braga, ese poder de "criação estética o que explica o fenómeno da sua autonomia política a través das crises das nacionalidades peninsulares, das conflagrações europeias, e de empirismo boçal dos seus próprios governantes"³⁴. Galicia, en cambio, esnaquizada polas loitas políticas entre bandos opostos de nobres que ambicionaban o poder, careceu dos estímulos suficientes para

34. Braga, T., *História da Literatura Portuguesa. Idade Média*. Lisboa, Imprensa Nacional, 1984, p. 61.

defende-la súa cultura e sacar adiante unha importante obra literaria en lingua propia. Separada politicamente de Portugal e cunha forte dependencia de Castela, a literatura en Galicia foi o reflexo desas circunstancias. ¿Que discurso literario podía florecer nun medio no que se premiaba o que compracía máis ós alleos cós nativos? Tanto os escritores coma os escribíans tiveron que ir cambiando de código a medida que mudaban as condicións sociais para a elaboración do seu discurso. A sociedade galega non conseguiu impoñe-la súa tradición e a súa lingua mediante a constitución dunha nacionalidade, e xa no século XV, o código galego quedou subordinado a un destino menor, como lingua coloquial, cunha literatura exclusivamente oral.

A Galicia do século XIV non era unha sociedade monolingüe; daquela convivían tres linguas en diferentes ámbitos e con distintas funcións: o latín, idioma de cultura e utilizado pola igrexa para os oficios relixiosos; o galego, falado por toda a poboación incluída a nobreza autóctona; e o castelán, lingua das clases dirixentes que chegaran de Castela, e dos decretos reais. Nos rexistros escritos, a maioría dos textos oficiais dos concellos, das confrarías, dos gremios, así como os documentos privados, eran redactados fundamentalmente en galego. Sen embargo o castelán sempre tivo presenza escrita nas institucións galegas, presenza que durante o século XIV e XV foi aumentando³⁵.

E neste contexto de convivencia lingüística xorde a traducción como consecuencia do interese cultural e social que existía por textos doutras culturas, así como pola presenza de individuos bilingües que prestan os seus servizos nunha sociedade que produce textos en varios idiomas. O que non sabemos respecto ás traducións ó galego é se os textos traducidos xurdiron por unha necesidade para acceder ás obras castelás e latinas por falta de coñecemento desas linguas, ou para deixar constancia dunha literatura escrita na lingua do país. Se analizámo-los posibles destinatarios da prosa galega podemos ver que, coas matizacións oportunas, son os membros das clases dirixentes que non sabían latín, pero posiblemente unha boa parte deles podía ler en castelán. Por iso é probable que as traducións galegas da *Crónica Troiana*, da *General Estoria*, da *Crónica General* e da *Crónica de Castilla* non respondan, en principio, a necesidades de tipo lingüístico, a non ser que se quixesen difundir como textos orais. En cambio a *Crónica de Santa María de Iria* baseada en fontes latinas parece ter unha finalidade diferente. Neste caso poderíase afirmar que a traducción se fixo para facer accesibles ós membros do baixo clero, virtuais lectores da *Crónica* e predicadores da doutrina católica, uns textos escritos nunha lingua que xa deixara de ser comprendida. Incluso o crego que tra-

35. Monteagudo, H., "Aspectos sociolingüísticos do uso do galego, castelán e latín na Idade Media en Galicia", *Revista de Administración Galega* 1, pp. 85-108. Pódese consultar tamén: Filgueira Valverde, X., "O galego escrito entre o castelán e o latín do medioevo", *Tradición, actualidade e futuro do galego. Actas do colóquio de Tréveris*. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, Consellería de Educación, 1982, pp. 127-130.

duciu eses textos parece ter un escaso coñecemento do latín, o que demostra que esta lingua xa deixara de se-la lingua franca da cultura.

Hai que ter en conta, ademais, que a actividade dos tradutores na Idade Media europea é un dos productos de luxo dunha cultura escrita, restrinxida ás clases que dispuñan da renda suficiente para poder pagala. No proceso da traducción teñen que darse dúas circunstancias: que alguén encargue e pague a traducción dun texto e que haxa alguén coa suficiente capacidade para interpretalo. O primeiro, en Galicia tiña que ser un nobre ou un membro do alto clero, e o segundo, unha persoa que pasase por algunha universidade, escola catedralicia ou algún centro de instrucción monacal. Pero a situación de Galicia é moi diferente á doutros países europeos e peninsulares, ó non ter un rei nin unha clase nobre que levase a cabo a promoción de traduccions ó galego. E a maioría dos nobres podía ter acceso ás obras escritas en castelán e coñece-los textos traducidos a esa lingua desde o latín ou francés. Por outra parte, desde os comezos da implantación das ordes monacais en Galicia, o clero regular dependeu de xurisdiccions castelás, onde imponían a utilización da lingua de Castela; e xa no século XVI a Universidade Galega o mesmo cós colexios monacais estiveron desde a súa creación en mans de dúas ordes relixiosas alleas, a dos franciscanos e a dos dominicos, segundo afirma González López.

Un dos primeiros campos nos que se deixou sentir a presenza de dominicos e franciscanos na cidade do Apóstolo foi na vida escolar que, en Compostela está intimamente unida á súa vida eclesiástica. Os estudos composteláns naceron tan estreitamente unidos á Eirexa, tanto á Eirexa secular como á monacal, que este carácter quedoulle case de por vida, ao longo dos séculos, como si fose un sacramento; e os estudos composteláns tardaron moitísimo tempo en lograr desprenderse desa tutela.³⁶

A intensa clericalización dos estudos e do saber en Galicia, ata épocas ben recentes, puido ser, entre outras, unha das razóns máis decisivas da carencia de textos en lingua galega. Membros do clero, tanto secular como regular, eran os únicos mestres na Idade Media e ademais de ensina-lo latín, que era a lingua da Igrexa, impuxeron o castelán, que era a lingua do poder eclesiástico e da realza.

A constante presenza do castelán na Galicia dos séculos XIV e XV tivo como consecuencia unha estreita dependencia da escrita galega respecto da lingua castelá, o que aparece probado en moitos documentos, por exemplo nos da catedral de Santiago, ou no feito de que algunhas traduccions galegas se fixeran desde versións castelás e non desde o texto orixinal no que foron escritas as obras, como di o profesor Pensado:

36. González López, E., *Grandeza e decadencia do reino de Galicia*. Vigo, Galaxia, 1978, p. 299.

De los textos gallegos que poseemos son tanto o más frecuentes los traducidos del *castellano*, que los traducidos del *latín*, dejando aparte los de creación autóctona; pienso en la *General Estoria*, en la *Crónica General* y *Crónica de Castilla*, en la *Crónica Troyana*, en las versiones de las *Partidas*, del *Fuero Real*, de las *Flores do Dereito*, del *Libro de Tristán*, frente a las versiones de textos latinos como los *Miragres de Santiago*, *Los fragmentos de la Legenda Aurea* o la *Corónica de Santa María de Iria*. La vía de cultura castellanizante restó vigor a una latinizante, que hubiese exigido un glosario latino gallego. En Portugal, donde no ocurre esto, tenemos un resto de estos contactos en el Diccionario de Verbos alcobacense.³⁷

Mantén a mesma opinión o profesor González López, para quen as traduccions galegas de textos casteláns son unha mostra da dependencia que tiñan as letras galegas do castelán:

Las dos obras gallegas, debidas al padronazgo de los Andrade, la de la *Grande e General Estoria* y la de la *Crónica Troyana*, son una prueba de la dependencia en que estaba la vacilante literatura en prosa galaica de la pujante y mucho más original literatura en lengua castellana en este tiempo. Y también es una prueba del proceso de desgalleguización de la nobleza gallega, la única que, con el clero, podía ejercer patronazgo.³⁸

Realmente en Galicia non houbo nin unha nobreza nin unha burguesía forte e culta con preocupacións culturais que tratase de potencia-la lingua vernácula fronte á lingua do reino. Tanto unha clase como a outra, sen ningún proxecto de creación de país, poñía maior interese nas loitas estériles cos seus rexedores a fin de conseguir parcelas de poder local, que en preocuparse por levar adiante proxectos culturais que axudasen a conserva-la lingua en calquera das manifestacións dos diversos xéneros literarios medievais, como as lendas e historias, que a mancheas debían referi-los peregrinos que chegaban a Compostela. Os historiadores coinciden en considerar que a implantación, no século XIV, dos Trastamara en Galicia e da Casa de Avís en Portugal levaron os dous países veciños por camiños ben diverxentes, como se manifesta nas grandes diferencias que presentan os textos prosísticos. A nova dinastía dos Trastamara trouxo ó país nobres alleos con maior poder cós autóctonos, o que supuxo un forte golpe para a lingua galega³⁹. O profesor Ramón Lorenzo, na introducción da súa edición da *Crónica Troiana* lamenta tamén a carencia dunha política cultural da nobreza galega:

37. Pensado, J. L., "La lexicología gallega en el siglo XVIII", en Kremer, D. e Lorenzo, R. (editores), *Tradición, actualidade e futuro do galego, Actas do coloquio de Tréveris*. Santiago, Xunta de Galicia, Consellería de Educación, 1982, pp. 85-98.

38. González López, E., "Grande y General Estoria y Crónica Troyana", *La Voz de Galicia*, dom. 20 de xaneiro de 1980.

39. A composición da biblioteca dun nobre galego na primeira metade do XVI é un exemplo que vén incidir na forte castellanización da nobreza galega na baixa Idade

É de lamentar a falla de visión realista e práctica dos nosos devanceiros máis poderosos, que case sempre se aliaron ó partido do perdedor nas loitas fraticidas de Castela e contribuíron así á implantación en Galicia dunha nobreza foránea, allea ó galego e imponente do castelán. /.../

Se daquela houbera nobres galegos de categoría con conciencia da realidade diferencial que representaba o idioma, seguramente a prosa galega non iría esmorecendo ata a súa desaparición.⁴⁰

O feito de que fosen precisamente dous nobres desta dinastía os promotores de dúas traducións ó galego non significou máis ca un caso illado de nobres cultos con vontade de poñer na lingua do seu país, como facía a nobreza doutros países da Península, obras importantes no mundo cultural daquela época. Desgraciadamente, a falta de prólogos nas traducións impídenos coñecer-las razóns polas que os Andrade chegaron a promover-las versións ó galego.

3. Obras traducidas ó galego na Idade Media

Unha vez definido o medio sociocultural que rodeou o proceso da tradución en Galicia, analizarémo-los textos que se conservan. As traducións ó galego son principalmente obras de xénero historiográfico, dos ciclos de Troia e artúrico (ou carolínxeo, de termos en conta o “Pseudo Turpino” dos *Miragres de Santiago*), e algúns fragmentos de textos xurídicos. É posible que houbera máis textos, hoxe perdidos nos avatares dos castelos e mosteiros galegos.

Nesta exposición faremos unha clasificación por ciclos temáticos dos textos dos que existe unha certa seguridade para clasificalos como galegos, aqueles dos que se sabe ou se sospeita que foron redactados en Galicia ou para lectores galegos na variante lingüística do romance galego que, no século XIV, xa presentaba riscos dialectais que a diferenciaban da variante cultivada na corte portuguesa. Neste século, aínda que a lingua dos dous países mantívase unha forte unidade, o novo territorio do sur estaba totalmente consolidado desde o punto de vista político e comezaba a elaborar unha cultura nacional prescindindo do país do norte.

Media. Das oitenta e tres obras que formaban a biblioteca de Enrique Enríquez, Conde de Ribadavia, casado coa filla do Adiantado de Galicia, e primeiro conde de Ribadavia, só dúas estaban escritas en galego: unha copia do manuscrito do *Flos Sanctorum* e unha copia en galego-portugués do século XIV do *Livro da manda do Santo Graal*; había ademais na biblioteca dous libros en portugués, o resto eran obras en castelán, algunhas en latín, unha en catalán e outra en toscano. Gallego, Olga, “Biblioteca del Conde de Ribadavia, Don Enríque Enríquez (?-1534)”, *Homenaxe a Daría Vilarriño*. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago, 1993, pp. 355-386.

40. Lorenzo, R., “Introducción” á *Crónica Troiana*. A Coruña, Fundación Barrié de la Maza, 1985, p. 71.

Ciclos temáticos:

a) Historiografía

A historiografía peninsular ten como fontes directas as crónicas medievas escritas en latín e as lendas populares que cantaban as fazañas dos heroes. Este tipo de produción literaria é fundamentalmente un medio de propaganda política para demostra-la supremacía dun gobernante sobre outro. Don Dinís de Portugal (1279-1325), co obxectivo de darlle lexitimidade ó novo reino de Portugal, comeza a redacción dos *Livros de Linhagens* e a tradución das *Crónicas*, feitas en Castela polo seu avó Alfonso X: *A Crónica Geral de España* e a *Grande e General Estoria*. Estas dúas crónicas castelás serán tamén traducidas ó galego no século XIV co propósito de introducir en Galicia as razóns políticas da monarquía e de xustificar unha nobreza, laica ou eclesiástica, que utiliza os textos como símbolos de poder.

A versión galega da *General Estoria* é unha tradución parcial da *Grande e General Estoria*, que mandara compilar Alfonso X. Consérvanse só seis libros e parte do sétimo (remata a historia coa loita entre Xacob e maillo seu anxo). Está feita no segundo cuarto do século XIV, durante o reinado de Alfonso XI, segundo o profesor González López, e polo patrocinio de Nuno Freire, un nobre pertencente á familia dos Andrade, que adquiriu poder coa dinastía dos Trastamara⁴¹. Na marxe inferior dos folios do manuscrito da *General Estoria* aparecen en letra pequena algunhas frases en tinta vermella ou negra nas que está o nome de Nuno Freyre. Ramón Martínez López, autor da única edición do manuscrito, publicada en 1963⁴², indica que ese Nuno Freyre, citado en varios folios, pode se-lo traductor ou o copista. No folio 131ra di "Deus mantena Nuno Freyre, Amen"; no 132ra "manteñate Deus Nuno Freyre"; no col. b, "manteña te Deus Nuno Freyre Amen"; e, con letra máis grande, no folio 142 "todo o que faço he de boa mente", col. b "non me culpedes que som bem veente"⁴³.

A tradución da *Crónica General e Crónica de Castilla* compúxose nos primeiros anos do século XIV e consérvase en dous manuscritos, un na Biblioteca Nacional de Madrid e outro na Biblioteca Universitaria de Salamanca. Este último contén soamente a primeira parte da tradución galega da *Crónica*. Hai unha edición do profesor Ramón Lorenzo, *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*⁴⁴, feita sobre o manuscrito da Biblioteca

41. González López, E., "Grande e General Estoria e Crónica Troiana", *La Voz de Galicia*, dom. 20 de xaneiro de 1980.

42. Martínez López, R., *General Estoria. Edición, introducción lingüística, notas y vocabulario*. Oviedo, Universidad, Facultad de Filosofía y Letras, 1963.

43. Martínez López, R., *General Estoria*. Oviedo, Universidad, 1963, introducción, pp. X-XI.

44. Lorenzo, Ramón, *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. Dous volumes. Ourense, Instituto de Estudios Orensanos, 1977.

Nacional de Madrid, e publicada en Ourense en dous volumes, un en 1975 e outro en 1977. O primeiro volume contén o texto coa introducción, as anotacións e o índice onomástico, e o segundo o glosario.

A *Crónica Galega* de 1404 é un texto bilingüe en galego e castelán que narra partes da Historia de España e un extenso episodio do ciclo bretón. A primeira parte está redactada en castelán con numerosas interferencias do galego, a segunda é unha nova versión da *Crónica General* galega, con interpolacións de episodios baseados na *Grande Conquista de Ultramar*. O traductor, que omite o seu nome, deixa certas indicacións de que reside en Castela. Non existe ningunha edición do manuscrito, que na actualidade se conserva na sede da Hispanic Society of America en Nova York.

A *Corónica de Santa María de Iria*, códice que se garda no arquivo da Catedral de Santiago e que conta a historia da igrexa de Iria e dos seus rexedores, máis ca dunha traducción, trátase dunha narración autónoma baseada en textos anteriores. A *Corónica* leva a sinatura en tinta vermella de Ruy Vázquez, que pode se-lo autor ou só o copista. E di que a escribiu na casa do cóengo don Fernán Rodríguez de Leyra, xuíz de Vilestro e abade de Santa Eulalia de Chacín. A finalidade da *Corónica* é probable que sexa a de darlle relevancia á igrexa de Santa María de Iria, e para iso utiliza dúas fontes latinas: a *Historia Compostelana* e o *Cronicón Iriense*, obras historiográficas destinadas a recolle-la historia da Sé de Iria e da de Compostela, e a gaba-los feitos dos seus bispos. Hai dúas edicións do manuscrito da *Corónica*: unha do ano 1888 do cóengo Antonio López Ferreiro, que se publicou en *El Pensamiento Gallego*, e outra de 1951, feita polo tamén cóengo de Santiago, Jesús Carro García, publicada nun anexo de *Cuadernos de Estudios Gallegos* do Instituto Padre Sarmiento⁴⁵. Ruy Vázquez (autoría que foi cuestionada co achado en Roma dun novo manuscrito) fai interpretacións falsas dos textos que utiliza como fontes, que “como se hallan en latín, toma de ellas lo que le conviene, traducíéndolas al romance gallego”, especialmente en pasaxes que presentan certas dificultades. Na introducción á edición da *Corónica*, Carro García comenta as confusións do autor, que demostra ser un mal latinista:

Esquiva las dificultades a su manera, que, las más de las veces, cambian el sentido del texto. Tampoco era paleógrafo. Incurre también en faltas elementales de lectura, las cuales le hacen caer en graves errores. Y apenas si en él hay cualidades de buen historiador. Admite, sin crítica alguna, todos los errores y fábulas del *Cronicón Iriense* y *La Compostelana*. No obstante son valiosas las interpolaciones que hace, sobre todo, cuando se refieren a hechos coetáneos, por ser algunos fuentes únicas. También se advierte que se halla muy enterado de la comarca de Iria, como si fuera natural de ella.⁴⁶

45. Carro García, Jesús, *Crónica de Santa María de Iria, Códice gallego del siglo XV*. Santiago de Compostela, CSIC, Instituto Padre Sarmiento, 1951.

46. *Ibidem*, pp. 9-10.

A inclusión da *Corónica* entre as traducións galegas da Idade Media está fundamentada no concepto medieval da traducción como *imitatio* e *inventio*. Por suposto que tampouco nos textos anteriores se pode falar da traducción no sentido que hoxe lle damos a este termo, sen embargo nas versións galegas desas obras parece haber unha maior proximidade entre o texto orixinal e o texto-termo do que hai na *Corónica*.

b) *Materia de Troia*

Á “materia de Troia” tivo moita importancia no conxunto das literaturas románicas da Idade Media e deu orixe a un dos grandes ciclos narrativos medievais. Das obras atribuídas a Dares o Frixio e a Dictis Cretensis, *Historia destructionis Trojae* e *Ephemeris belli Trojani*, respectivamente, o escritor francés Benoit de Sainte-Maure compuxo por volta de 1155 e 1165 un *Roman de Troie* en algo máis de trinta mil versos octosílabos, que vai dar orixe a un grande ciclo narrativo medieval. O *Roman de Troie* espallouse de contado por toda Europa e foi traducido a varias linguas. O poeta lírico, xuíz de Messina, Guido de Columna, fixo unha adaptación da lenda de Troia ó latín, *Historia Destructionis Trojae*, a finais do século XIII, baseada no texto de Sainte-Maure, fonte que el ocultou tratando de darlle “á súa produción un valor científico”, en palabras do profesor R. Lorenzo. Esta obra difundíuse moito por toda Europa durante os séculos XIV e XV, máis có propio orixinal francés. En España tivo tamén moito éxito, sen chegar a eclipsalo *Roman de Troie* de Benoit de Sainte-Maure, que serviu de fonte dalgunhas versións castelás da historia de Troia. A *Historia Troiana* de Guido tradúcese ó aragonés e ó catalán; a versión castelá faise xa no século XV, en 1443. Partes da obra latina de Columna recóllense tamén noutros textos casteláns, que se deberon espallar xunto a diversas traducións da obra de Sainte-Maure.

Sainte-Maure, que parece descoñece-lo texto de Homero e fai o *Roman de Troie* tomando como única base as obras gregas de Dares e Dictis, presenta numerosas modificacións á historia de Homero. Por exemplo, cambia a imaxe dos personaxes clásicos troianos e convérteos en individuos medievais, situándoos en espazos diferentes ós creados polo autor. A figura da muller responde tamén á concepción cortesá do ideal feminino, como obxecto de veneración. É unha muller namorada, protagonista activa dos acontecementos, como di Ramón Lorenzo:

Tódalas vicisitudes do amor cortés, do *fin' amor*, están presentes nos poemas con todos aqueles ingredientes indispensables: amor, olvido, tormentos, traicións, remordementos, etc. Hai tamén moitas veces fatalismo nas representacións femininas. Por outra banda é constante unha casuística psicolóxica, con abundante uso do monólogo por parte dos namorados. Como novidade está o feito de unir constantemente o *amor* e a *militia*.⁴⁷

47. Lorenzo, Ramón, “Introducción” á *Crónica Troiana*, p. 13.

O modelo de sociedade medieval que reproduce a historia da *Crónica Troiana*, recrea o ambiente social da literatura cortesá sen preocupación por respecta-lo texto clásico. Mais, para os lectores da época non resultaba nada estraño que Benoit de Sainte-Maure convertese os personaxes gregos de Homero, na súa versión medieval da historia de Troia, en homes e mulleres cortesás, e que ós homes lles dese unha imaxe de cabaleiros valentes e aventureiros, que loitaban inducidos polo “service d’amour” á súa dona, e non en nome de Deus e do seu rei.

Como xa se indicou máis arriba, as técnicas de tradución na Idade Media permitían a apropiación do texto-fonte e intentaban actualizalo mediante recursos, imaxes e ideas contemporáneas aínda que iso significase transgredi-la concepción do orixinal.

Il s’agit là d’une pratique émancipatoire qui se situe aux antipodes de la *mimesis*. Le texte original n’est pas reproduit selon les règles classiques et orthodoxes de la recherche d’équivalences de même poids sémantique, mais il devient “pré-texte” (prétexte) à un autre discours qui se veut à la foi semblable et différent.⁴⁸

A grande popularidade que adquiriu a historia de Troia na Europa dos séculos XIII e XIV deu orixe xa no século XIV á realización de numerosas traducións sobre ese tema ós idiomas da Península. En castelán só se conservan dúas traducións das varias que deberon existir: a *Versión en prosa e verso* e a *Versión*, chamada de Alfonso XI, feita durante o reinado deste monarca. Tamén en galego se conservan dúas versións: A *Crónica Troiana* e A *Historia Troiana*, aínda que moi posiblemente houbese algunha máis, hoxe perdida.

A *Crónica Troiana* é a obra máis importante da prosa galega medieval. Trátase dunha tradución realizada no último cuarto do século XIV durante o reinado de Xoán I de Castela, promovida por outro nobre trastamarista, Fernán Peres de Andrade o Bo. A tradución, ou a súa dirección, está feita polo xefe do escritorio de Andrade, Fernán Martíns. Pero ese suposto traductor, Fernán Martíns, non fixo todo o traballo de copia, limitouse a intervir desde o comezo ata o folio 100, ademais de facer un caderno formado por uns cantos folios máis, como el mesmo indica: “Sabben quantos este liuro virê que eu, Fernâ Martiis, clérigo et capelan de Fernâ Perez d’Andrade, escriuj este liuro des onde sse começa esta estoria ata aqui. /.../ Et escriuj per mädado do dito Fernâ Perez”⁴⁹. O resto da obra está feita por copistas diferentes.

48. Delisle, Jean, “Traducteurs médiévaux, traductrices féministes: une même éthique de la traduction?”, en *Histoire en traduction*. Toronto, Association Canadienne de Traductologie, Université Concordia, 1993, p. 209.

49. *Ibidem*, p. 747.

Segundo o *stemma codicum* elaborado polo profesor Lorenzo⁵⁰, pódese supoñer-la existencia dun manuscrito castelán, X', do que derivaría o manuscrito galego da *Crónica Troiana* e outro X'', elaborado con partes da *Versión* de Alfonso XI e mais elementos collidos da *General Estoria*, e que sería a base do manuscrito bilingüe (galego-castelán), *Historia Troiana*, conservado só en parte na biblioteca Menéndez Pelayo de Santander⁵¹. Para Ramón Lorenzo hai indicios abondo para supoñer que debeu existir un texto galego utilizado para a elaboración da *Versión de Alfonso XI*. Este hipotético texto posiblemente xa desaparecera a finais do século XIV, na época do Conde de Andrade. E ó non existir coñecemento desa versión galega, Fernán Peres mandou facer unha nova traducción ó galego a partir da *Versión de Alfonso XI*, que sería a *Crónica Troiana*.

O manuscrito da *Crónica Troiana* consérvase na Biblioteca Nacional de Madrid. Deste códice fixéronse tres edicións: dúas publicadas na Coruña, unha en 1900, por Martínez Salazar, e outra pola Fundación Barrié de la Maza en 1985. A terceira está publicada en Michigan o ano 1978. A edición de 1900, feita por Manuel Rodríguez Rodríguez, leva un estudio filolóxico e un vocabulario final. A análise do texto ten moitos erros de interpretación, entre eles o de rexeita-lo infinitivo conxugado por consideralo unha forma falsa, ou chamar castelanismos ás formas plenas dos artigos; erros nada estraños nun erudito sen formación filolóxica. A edición da *Crónica* publicada en Michigan é do profesor Kelvin Parker⁵²; esta segunda edición corrixe erros da de Manuel Rodríguez pero comete outros, basicamente derivados da defectuosa lectura que fai do manuscrito. Para o profesor Lorenzo, que levou a cabo un pormenorizado estudio comparativo entre a edición de Parker e o texto orixinal, esa edición ten tamén "tan amplo número de erros que mellor sería non facela"⁵³. Kelvin Parker xa publicara en 1958 o vocabulario da *Crónica*⁵⁴ utilizando o sistema de agrupa-las palabras do texto en campos semánticos por orde alfabética, coa traducción ó castelán e ó inglés, e indicando o lugar no que se atopa a palabra no texto. É o método utilizado por Wartburg e Hallig no estudio do léxico dos dialectos do francés antigo.

A edición do profesor Ramón Lorenzo, *Crónica Troiana*⁵⁵ é a que dispón

50. Lorenzo, R., "Introducción" á *Crónica Troiana*, pp. 27-31.

51. Ibidem, pp. 23-33.

52. Parker, Kelvin M., *Crónica Troyana. Manuscrito Gallego del siglo XIV*. Michigan, University Microfilms International, 1978.

53. Lorenzo, R., "La edición de la *Crónica Troyana* de Parker", *Verba*, vol. 6, 1979, pp. 375-421.

54. Parker, Kelvin M., *Vocabulario clasificado de la Crónica Troyana*, manuscrito gallego del siglo XIV, nº 10.233 de la Biblioteca Nacional. Universidad de Salamanca, 1958.

55. Lorenzo, Ramón, *Crónica Troiana*. A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1985.

do estudio máis completo e detallado. Lorenzo fai unha exhaustiva análise do manuscrito da *Crónica* no que investiga as fontes, a historia e a lingua. Compara as diferencias lingüísticas e léxicas entre os copistas e dá conta de todas as variantes que aparecen no texto.

En 1975 Kelvin M. Parker publicou en Santiago unha edición do manuscrito bilingüe que se conserva na Biblioteca Menéndez Pelayo de Santander, *Historia Troyana*⁵⁶, cunha introducción e un pequeno glosario final.

c) *A materia de Bretaña*

Outro dos grandes ciclos narrativos medievais é a materia de Bretaña, que recolle as lendas de Arturo e os seus cabaleiros, de orixe popular, que foron tomadas por diversos autores e refeitas en diferentes obras. A primeira versión en prosa da lenda de Tristán e Isolda está escrita en Francia cara ó ano 1230. A presenza na corte francesa do rei de Portugal, Afonso III, foi decisiva para a introducción da literatura artúrica no occidente peninsular.

En galego deberon existir textos que narraban as lendas artúricas, a xulgar polos retallos dos manuscritos chegados ata hoxe. A primeira edición dun fragmento da "Lenda de Tristán" en galegoportugués fíxoa Manuel Serrano y Sanz⁵⁷, en 1928. O profesor Pensado elaborou en 1962 unha nova edición do fragmento cun estudio preliminar, notas e glosario, e datouno de finais do XIV⁵⁸.

Deste mesmo século XIV apareceu en 1979 na Biblioteca de Cataluña un fragmento en galegoportugués traducido da obra francesa, *Suite de Merlin*⁵⁹. O texto atopado parece copia dun manuscrito anterior, que contiña a obra completa. De poderse demostrar que o texto está traducido por un galego, ampliaríase a recepción do ciclo artúrico en Galicia.

d) *O ciclo carolinxo*

Os elementos da epopea carolinxa introducíronse en Galicia a través dos monxes de Cluny e dos peregrinos, que viñan a Compostela polo camiño francés, que xa traían as lendas literaturizadas polas distintas literaturas europeas, entre as que era moi frecuente a famosa historia de Carlomagno, que contaba acontecementos reais ou inventados do Emperador Carlomagno

56. Parker, Kelvin M., *Historia Troyana*. Santiago de Compostela, CSIC, Instituto Padre Sarmiento, 1975.

57. Serrano y Sanz, M., "Fragmento de una versión galaico-portuguesa de Lanza-rote del Lago", *Boletín de la Real Academia Española*, cuaderno LXXIII, xuño 1928, pp. 307-314.

58. Pensado Tomé, J., *Fragmento de un 'Livro de Tristán' galaico-portugués*. Santiago de Compostela, CSIC, 1962.

59. Soberans, Amadeu J., "La versión galaico-portugaise de la 'Suite de Merlin', *Vox Romanica. Annales Helvetici Explorandis Linguis Romanicus Destini*, 38, 1979, pp. 174-194.

e dos Doce Pares de Francia. É posible que en Galicia a presenza das historias de Carlomagno fose máis intensa do que parecen demostrá-los textos conservados, que se deberon ir perdendo co paso dos séculos. Para referir-nos ás narracións do ciclo carolinxo en Galicia teremos que cita-lo *Codex Calixtinus* e os *Miragres de Santiago*, que conteñen, ademais, outros textos de temas diversos.

No códice dos *Miragres de Santiago*, do que falaremos a seguir, hai unha tradución da historia de Turpini, “Crónica de Turpín”, e un relato sobre a viaxe de Carlomagno a España e da chegada a Santiago.

e) *Haxiografía e colección de milagres*

Os *Miragres de Santiago* é unha escolma de textos en galego de finais do século XIV ou comezos do XV, nos que aparecen representados tódolos elementos constitutivos da tradición literaria da Idade Media galega e europea. Os textos dos *Miragres* foron recollidos de diferentes códices latinos e abranguen distintos xéneros literarios: colección de miragres, lendas haxiográficas, narracións do ciclo carolinxo e textos da historia bíblica. O manuscrito dos *Miragres* consérvase na Biblioteca Nacional de Madrid.

O tradutor de obras relixiosas na Idade Media convertíase nun divulgador da Historia Sagrada e das vidas dos santos, coa misión de espalla-la verdade entre o pobo, como predicaban os Padres da Igrexa. No século XVI fanse numerosas traducións da Biblia ás linguas europeas, co mesmo fin de divulgar-las ensinanzas que contiña, e Erasmo insiste no carácter evangelizador da tradución bíblica:

Sería moi proveitoso que tódalas mulleres lesen o Evanxeo e as epístolas de San Paulo e oxalá que fosen traducidas a tódalas linguas humanas para que puidesen ser lidas e coñecidas non só polos irlandeses e escoceses, senón tamén polos turcos e sarracenos... Deus queira que o labrego cante un texto das Escrituras mentres labra a terra. Que o tecelán no seu tear poida afastalo aburrimiento, e que o viaxeiro poida arreda-lo cansazo da viaxe con este pasatempo. Para rematar, desexaría que tódalas conversas dos cristiáns tratasen sobre as Escrituras porque nós ímonos parecendo ós contos que contamos cada día.⁶⁰

Os *Miragres de Santiago* comeza coa narración de catro milagres de Santiago Apóstolo, ós que lles seguen outras narracións sobre a “Vida e paixón de Santiago Alfeo”, a “Destrucción de Xerusalén” e a “Vida e morte de Pilatos”; inclúese, despois, a historia da “Translación da cabeza de Santiago Alfeo”, unha versión do “Pseudo Turpín” e unha “Descrición da catedral de

60. Erasmo de Rotterdam, *Novum Instrumentum*. Basilea, Froben, 1516. Trad. ó inglés de W. Tyndale en 1529. Citado por Bassnett-McGuire, Susan, *Translation Studies*. New York, Methuen, 1980, p. 48.

Santiago”, para rematar coa narración dunha serie de milagres e dous relatos sobre a “Epifanía” e a lenda da “Asunción”.

Só catro dos “miragres” incluídos no manuscrito teñen unha fonte descoñecida, o resto dos relatos sobre a vida dos peregrinos a Santiago, así como a “Historia de Turpín” e a “Descripción da catedral de Santiago” proceden do *Liber Sancti Jacobi* ou *Codex Calixtinus*. Outros, como a “Historia da destrución de Xerusalén” ou a “Vida e morte de Pilatos”, poden proceder da *Legenda Aurea* ou *Flor Sanctorum* de Xacobe de Voráxine⁶¹, da *Vindicta Salvatoris* ou das *Etimoloxías* de Isidoro de Sevilla. Polo de agora descoñécense as fontes exactas do manuscrito, na actualidade obxecto de estudo nunha tese de doutoramento.

Fixéronse dúas edicións críticas do manuscrito da Biblioteca Nacional, unha de Eugenio López Aydillo⁶², cun estudio preliminar e glosario, publicada en 1918, que dá como fonte da versión galega o códice latino do século XII, atribuído ó Papa Calixto II; e outra edición de J. Luis Pensado⁶³, que vai precedida dun amplo estudio histórico, de fontes e lingüístico, publicada en Madrid en 1958. Pensado fala na introducción das súas dúbidas acerca do texto ou textos que serviron de fonte á versión galega:

Nuestro traductor, llevado por las necesidades del momento, se propuso escribir una vida y pasión de Santiago el Menor y para ello utilizaría todos los textos a su alcance. Acudiría primeramente a algún antiguo Pasionario, libro que no suele faltar en ninguna de las bibliotecas catedralicias o conventuales del medievo, y es posible que en él encontrase ya reunidas las dos pasiones sobre Santiago Alfeo.⁶⁴

e) Outros textos

Consérvanse en galego fragmentos do *Códice das Sete Partidas*, do século XIII, editadas por Saco y Arce na revista *Galicia Histórica* e varios fragmentos dunha versión galega do *Fuero Juzgo*.

Xoán Domínguez Fontenla publicou en 1939, no *Boletín Provincial de Monumentos de Ourense* (tomos XI e XII) un texto para albeites de fins do século XIV, que leva por título *Livro de Alveitaria*. Trátase dunha tradución da obra *De Morbis equorum* de Jordano Rubio de Calabria, da que comenta Xosé Ramón Pena:

61. Segundo Atanasio López existe un códice galego da *Legenda*. De confirmarse este dato, sería máis evidente a relación entre esta obra e os *Miragres de Santiago*. López, Atanasio, “Códice gallego de la ‘Legenda Aurea’ o ‘Flor Sanctorum’”, *Estudios críticos-históricos de Galicia*. Santiago, 1916.

62. López Aydillo, Eugenio, *Os miragres de Santiago*. Valladolid, Imprenta Castellana, 1918.

63. Pensado, J. L., *Miragres de Santiago*. Madrid, CSIC, 1958.

64. Pensado, J. L., “Introducción” a *Os miragres de Santiago*. Madrid, C.S.I.C., 1958, p. LXV.

Mais temos aínda un volume en folio con apontamentos e actos curialísticos, autorizados polo notario de Baiona D. Alvaro Eáns, nos fins do século XIV. Trata-se, enfin, dunha traducción do texto de Jordano Rubio de Calábria/.../, que foi intendente dos cabalos de Federico II de Sicilia.⁶⁵

As traducións medievais galegas citadas parecen estar na súa totalidade feitas en Galicia, en galego e por galegos, a excepción da *Crónica de 1404*, como confirman certos indicios, o que limitaría o número de lectores ás fronteiras do territorio galego, aínda que pensemos que algúns portugueses do norte chegaron a utilizar eses textos en territorio portugués. Diego Catalán asegura en cambio, ó referirse á versión galego-portuguesa da *Crónica*, que a súa recepción se estendía máis alá das fronteiras do antigo reino:

No cabe duda de que a vinculación de estas varias obras historiográficas traducidas al gallego-portugués se mantuvo viva durante máis de medio século, quizá durante cien anos, debido a que se habían encontrado casualmente en unos ámbitos culturais reducidos. El hecho de que esos ámbitos se extiendan, sin embargo, a un lado y otro de la raya fronteriza que separa los reinos de Portugal y de Castilla y León nos muestra como a lo largo del siglo XIV y comienzos del XV las fronteras culturales entre el centro y el occidente de la Península Ibérica no estaban condicionadas por la divisoria política entre reinos.⁶⁶

X Todo o anterior resulta máis evidente se pensamos que a cultura medieval é basicamente unha cultura de intercambio ó non estaren aínda configurados os sentimentos nacionais dunha maneira definitiva, e ó non existiren na Península Ibérica barreiras lingüísticas insalvables⁶⁷.

O feito de non conservármolos prólogos das traducións medievais galegas, que puidesen achegar información sobre o proceso da traducción, diminúe os poucos datos con que contamos para chegarmos a conclusións máis certas. Só por veces aparece algunha referencia ó tradutor, copista ou promotor, nos mesmos folios do códice, como xa vimos. Así a referencia que se fai na *Crónica de 1404* sobre a residencia do tradutor en Castela⁶⁸, ou a que aparece no folio 100 da *Crónica Troiana*⁶⁹. Neste caso sabemos que foi

65 Pena, X. R., *Literatura Galega Medieval. I A Historia*. Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, 1990, p. 410.

66. Catalán Menéndez-Pidal, D., *La Estoria de España de Alfonso X, creación y evolución*. Madrid, Universidad Autónoma, Seminario Menéndez Pidal, 1990, p. 196.

67. Várvaro, Alberto, *Literatura Románica en la Edad Media*. Barcelona, Ariel, 1983, pp. 7-12. Con respecto á fragmentación lingüística do occidente peninsular, pódese dicir que xa no século XIV os centros culturais de Galicia e Portugal producían unha *scripta* cun verniz dialectal diferente. Pódese consultar tamén: Lorenzo, R., Introducción á *Crónica General...*, pp. XXVIII-XXXVI.

68. Pena, X. R., op. cit., p. 429.

69. Lorenzo, R., *Crónica Troiana*, p. 747.

un crego dunha corte nobiliar, un home dunha cultura elevada naquela época, que recibe o encargo dun nobre para traduci-la historia de Troia.

En resumo, traducción na Galicia da Idade Media, ademais de constituír unha necesidade para poder entende-los textos latinos, serviu para unir parte da cultura medieval escrita en latín coa cultura vernácula, e así, dalgunha maneira, perpetua-los contidos culturais e ideolóxicos que esta “alta cultura” levaba implícitos.

Pero a traducción medieval serviu ademais para romper co monolingüismo castelán que se podía producir na recepción de textos tanto clásicos como vernáculos. Nesta perspectiva, o fenómeno da traducción de textos historiográficos ou da materia de Troia podería entenderse como un cuestionamento dos privilexios culturais e sociais dunha nobreza foránea en Galicia, procedente de Castela, que tiña acceso ós textos no idioma castelán. Posiblemente os Andrade de Pontedeume pretendesen utiliza-las traduccions ó galego como símbolo de poder político e cultural fronte ós novos dirixentes que controlaban a cultura, ou quizais (aínda que é menos probable) a súa promoción das traduccions tratase de lexitima-la cultura vernácula.

Na Europa dos séculos XIII, XIV e XV os intercambios culturais entre as clases altas foron bastante frecuentes. Non sabemos se en Galicia tiveron lugar coa mesma intensidade, aínda que un fenómeno social e relixioso como as peregrinacións a Santiago puido crea-las condicións necesarias para que así fose. Mais os textos conservados en galego son poucos e non nos permiten facer un estudio fondo sobre o fenómeno do bilingüismo, visto desde a perspectiva do intercambio cultural dirixido pola traducción.

Finalmente, debemos indicar que as traduccions ás linguas vernáculas na Idade Media supuxeron un punto de partida para o desenvolvemento das posibilidades expresivas e un aumento do léxico das linguas, mediante a creación de neoloxismos e a introducción de termos eruditos. Na maioría das linguas románicas este enriquecemento léxico foise incorporando ó código da lingua a través dos textos escritos, sen embargo no galego, onde non existiu unha prosa literaria nos séculos seguintes, quedou freado o proceso de desenvolvemento lingüístico e léxico, producíndose un estancamento no vocabulario coloquial ata épocas moi recentes.

As traduccions ó galego do Rexurdimento a 1975

Durante os chamados “séculos escuros” non atopamos ningún tipo de prosa escrita en galego, e moito menos traducción doutras linguas. O galego estivo proscrito nos ámbitos públicos, especialmente na Administración e no Ensino durante esa longa etapa histórica. No ano 1768 dátase unha cédula emitida en Aranjuez que mandaba “que en todo el reino se actúe y enseñe en lengua castellana”. Antes e despois da emisión desta cédula foron aparecen-

do decretos semellantes que coutaban a vida cultural da lingua galega. Pero xa no mesmo século XVIII comezaron a levantarse voces en toda a Península reclamando o cultivo e uso das linguas minoritarias, desde unha perspectiva racional e pedagóxica. E Galicia tivo tamén defensores da súa lingua, entre os que destacou o Padre Sarmiento, unha das figuras máis cualificadas do mundo cultural do século, que denunciou en moitos dos seus textos o emprego do castelán como lingua vehicular nas escolas galegas:

Si el niño es gallego; y que aya de estudiar latín, se debe exercitar antes el niño en una *Gramática Vulgar de la Lengua Gallega*. Ay muchas gramáticas vulgares de la Lengua Castellana, pero ningunha ay de la Lengua Gallega. Este defecto se podrá suplir por el *Arte Vulgar de la Lengua Portuguesa*.

/.../

No acabo de admirar la *bárbara tyranía* de enseñar a los *niños gallegos* el *latín*, por medio de la *lengua castellana*, que les es *más ignota* que la *lengua latina*. Así, todo niño, sólo por su *lengua nativa* debe estudiar el latín. Lo demás es necedad.⁷⁰

E mentres o Padre Sarmiento reivindicaba o uso do galego como lingua culta, os homes e mulleres con capacidade de escribir, en Galicia, facían na lingua escolar, o castelán. Así pois, desta época non se coñecen traducións ó galego, os tradutores de Galicia traducen ó castelán. Temos noticia dalgunhas das traducións ó castelán que no século XVIII se facían en Galicia. Na obra *Escritos e autores na Galicia da Ilustración*, o autor Antonio Meijide Pardo⁷¹ preséntano-lo resultado da súa investigación no Archivo Histórico Nacional sobre certos expedientes acerca da publicación de libros que foron redactados no seo do chamado “Real y Supremo Consejo de Castilla”, previos á concesión de licencia para metelos no prelo. Algúns destes expedientes pertencen a solicitudes para imprimir traducións de obras estranxeiras.

O tradutor ó castelán que máis destacou en Galicia nos derradeiros anos do XVIII e os primeiros do XIX foi o abade de Cortegada (Ourense), asturiano de orixe pero galego desde a súa xuventude, José Miguel Alea. Formado na Universidade de Santiago, polo coñecemento de linguas que acadou, chegou a empregarse en Madrid no organismo estatal da “Secretaría de Interpretación”. Fixo varias traducións do francés das que citaremos *Historia da la última guerra*, da autoría dun oficial francés, que non puido ser distribuída en España por problemas de censura ata 1793, e *Pablo y Virginia* do abade Saint-Pierre en 1798, que acadou máis de cincuenta reedicións. Do portugués traduciu ó menos dúas obras do teólogo Theodoro Almeida, e do latín fixo a

70. Pensado, J. L., *La educación de la juventud de Fray Martín Sarmiento*, edición e estudio crítico. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1984, pp. 81-82.

71. Meijide Pardo, A., *Escritos e autores na Galicia da Ilustración*. A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1982.

traducción das *Bulas Benedictinas*. Tanto Alea como os outros tradutores estudiados por Meijide Pardo, todos eles cegos ou militares con cargos en Galicia, foron tradutores ó castelán a pesar de coñece-lo galego, uns por ser natiuos e outros por residir moitos anos en Galicia. Curiosamente, a algúñas das súas traducións denegóuselle-la licencia para a publicación por teren expresións propias do galego. Un dos casos foi o primeiro tomo da obra *Dios y la Naturaleza. Compendio histórico natural y político del Universo* de Juan Francisco de Castro Fernández, xa que segundo o informe da Academia de Historia temíase “que el común de los lectores no recibirá esta obra con el aprecio que ella merece a causa de algunas palabras y frases de que usa con bastante frecuencia, y solamente son propias del país nativo del autor, que es Galicia”⁷².

Na época do Rexurdimento, a pesar do grande interese que mostraron os eruditos galeguistas pola recuperación da lingua, non houbo en Galicia unha decisión colectiva de promover traducións ó galego. A lingua volve a rexurdir en formas poéticas coma se retomase o espírito lírico do Medievo. Ata épocas moi recentes, pero sobre todo no século pasado, negóuselle á lingua galega capacidade para acoller calquera tipo de creación literaria que non fose a lírica. “A condición de lingua ágrafa usada só a nivel oral e a superposición doutra lingua cunha brillante literatura e de uso en tódolos niveis oficiais fixeron nace-la crenza de que o galego non estaba capacitado para ser elaborado literariamente”⁷³. Non se traducía ó galego por ser unha lingua rural e non de cultura; e por outro lado, como non se facían traducións ó galego, nunca chegaría a ser lingua culta.

Hai, sen embargo, no século XIX algunhas traducións orixinadas de forma esporádica e individual, posiblemente elaboradas cun talante galeguista nunha actividade lúdica, que debemos reseñar. Son traducións especialmente de temas clásicos, debidas ó coñecemento dos autores latinos e gregos que tiñan os tradutores, curas ou exseminaristas na súa maioría. Proceso semellante ó que se deu noutras linguas españolas, aínda que o número de traducións en Galicia foi moito menor, segundo afirma Filgueira Valverde:

¡No ano 1885 somentes podía atoparse unha versión galega de Horacio, frente a dez catalanas e cento sesenta e cinco casteláns!⁷⁴

En revistas e obras misceláneas dirixidas polos intelectuais galeguistas do XIX inclúense fragmentos de obras clásicas, poemas na maior parte, en versión galega. Na *Gramática Gallega* de Juan Antonio Saco y Arce de 1868,

72. *Ibidem*, p. 63.

73. Hermida Gulías, Carme, *Os precursores da normalización*. Vigo, Xerais, 1992, p. 147.

74. Filgueira Valverde, X., “A traducción dos clásicos no ‘Rexurdimento’ galego”, conferencia lida na “Primera Reunión Gallega de Estudios Clásicos”, Santiago-Pontevedra 2-4 xuño de 1979. Recollida en Filgueira Valverde, X., *Terceiro Adral*. Sada (Coruña), Edicións do Castro, 1984, pp. 76-88.

que leva unha escolma de poemas na parte final do libro, inclúese unha versión en galego dun dos epodos máis coñecidos de Horacio, “Beatus Ille”, feita por Xosé García Mosquera e titulada “Vida do campo”⁷⁵. E Xoán Manuel Pintos na súa obra *A Gaita Gallega* (1853) inclúe tamén a tradución do latín dun longo poema do Padre Hermenegildo Amoedo (1747-1811), “Carmen patrium sive Pontevedra”.

Florencio Vaamonde Lores, o traductor máis prolífico desta época, publica en 1895 a “Oda a Grosfo” de Horacio e en 1897 as *Odas* de Anacreonte. No mesmo ano 1897 saca na *Revista Gallega*, da que el era redactor, unha versión en prosa do libro VI da *Eneida* de Virxilio, e en 1901 a *Epístola Ad Pisones* de Horacio. Un dos obxectivos que pretendía Vaamonde Lores coa publicación das traducións clásicas era mostrarlles ós escritores galegos un estilo literario culto, que puidesen imitar, tal como se di na “Xustificación” asinada pola redacción da *Revista Gallega* en 1895: “Creemos de mucha utilidad, para buen número de poetas gallegos, la publicación en nuestra *Revista* de la versión gallega del ‘Código del buen gusto’ donde tanto hai que aprender”. O profesor Alonso Montero quen atribúe esa “Xustificación” á pluma de Vaamonde Lores di:

Este noso traductor en solitario, é consciente de que ós escritores galegos daquel período cómprelles un espello que estimule actitudes cultas, escolleitas, razón pola que redacta esta “xustificación”.⁷⁶

Na revista *Galicia Moderna* aparece en 1897 a tradución ó galego de Valentín Lamas Carvajal das “Tres misas do galo” do francés A. Daudet, e do 1898 hai unha versión galega feita por José Rodríguez López do “Gaitero de Xixón” de Ramón de Campoamor.

Do XIX son tamén as traducións ó galego de dous textos bíblicos, dos que temos información gracias ó profesor Alonso Montero. No libro *Historia de la lengua y de la literatura catalanas*, publicado en Barcelona en 1857 aparece unha versión en galego da “Parábola do fillo pródigo”⁷⁷, e poucos anos despois, en 1861, publícase en Londres unha versión galega do *Evanxeo* de San Mateo da autoría de José Sánchez de Santamaría, promovida polo erudito Luís Luciano Bonaparte. As dúas traducións tiñan unha finalidade exclusi-

75. Saco y Arce, Juan A., *Gramática Gallega*. Lugo, 1868; Segunda edición, Ourense, Gráficas Tanco, 1967, pp. 241-244.

76. Alonso Montero, X., “Horacio en galego: catro epodos descoñecidos de 1910”, *Grial*, 116, out-dec. 1992, pp. 530-39. Neste artigo están citados os poemas de Horacio que hai traducidos ó galego.

77. O libro é da autoría de Magíns Pers i Ramona: Alonso Montero, A., “A comparación do fillo pródigo: primeira tradución galega dun texto bíblico en 1857”, *El Ideal Gallego*, 18-5-74. Artigo recollido no libro *Lingua, literatura e sociedade en Galicia*. Madrid, Akal, 1977, pp. 87-89.

vamente filolóxica: tratábase de comparar varias versións do mesmo texto en diferentes linguas románicas⁷⁸. Antes da versión de Santamaría, Vicente Turnes fixera outra tradución da mesma pasaxe, que permanece inédita. Esta última tradución fora o primeiro encargo do príncipe Bonaparte, e parece que non reunía as condicións esixidas polos intermediarios deste⁷⁹.

O profesor Alonso Montero no seu artigo sobre os epodos de Horacio, ó que fixen referencia anteriormente⁸⁰, infórmanos do descubrimento que tivo na biblioteca do Mosteiro de Poio duns "Cuadernos de la Biblioteca de Autores Griegos y Latinos", publicados pola Academia Calasancia baixo a dirección de L. Segalá e C. Parpal, sen ano de publicación, e que o profesor Alonso supón cara ó ano 1910. Neses cadernos aparecen traducidos ó galego por catro tradutores os números IV, V, VI e IX dos *Epodos* de Horacio. A versión galega do epodo IV está feita por Olegaria Dieste, irmá do coñecido escritor galego Rafael Dieste. Os outros tres tradutores foron Eduardo Dieste, Javier Montero Mejuto e Juan Barcia Caballero, segundo os datos recollidos por Alonso Montero. Este achado ten moito interese para a cultura galega, polo menos baixo o aspecto simbólico, pois vén demostrar que xa desde comezos deste século existiu unha certa preocupación pola produción de textos traducidos en galego. E non hai que agardar ó novo rexurdir das letras galegas, coa Xeración Nós, para atoparmos traducións á nosa lingua.

As Irmandades da Fala e a Xeración Nós

Dentro do proxecto de recuperación da lingua e de creación dunha prosa galega, que levaron a cabo os homes das Irmandades da Fala e os do grupo Nós, estaban as traducións, e con ese obxectivo vanse publicar nas revistas que eles dirixían, *A Nosa Terra* e *Nós*, fragmentos de textos literarios: cataláns⁸¹, irlandeses, franceses e ingleses. Segundo este proxecto, publícase no número 61 da *Nosa Terra*, en 1918, a tradución de Losada Diéguez de dous poemas: o soneto 15 da *Vita Nuova* de Dante e "A folla" do poeta francés A. V. Arnaut. Na edición das *Obras completas* de Losada Diéguez apareceu

78. Alonso Montero, X., "El príncipe Luis Luciano Bonaparte en la lingüística gallega", *Boletín de la Comisión de Monumentos de Lugo*, VII, nº 57-58, 1962, pp. 124-128. E "El evangelio de San Mateo. Estudio lingüístico de la traducción gallega de José Sánchez de Santamaría (1861)", *B.C.M.L.*, VII, nº 59-60, 1963, pp. 210-214. Artigos recollidos en *Lingua, literatura e sociedade en Galicia*. Madrid, Akal, 1984, pp. 89-97.

79. Coa mesma finalidade comparatista, fanse a fins do XVIII dúas versións do "Pai Noso", como nos indica Alonso no artigo citado: "El Príncipe Luis Bonaparte en la lingüística gallega", p. 125.

80. Alonso Montero, X., art. cit., pp. 530-39.

81. Alonso Montero, X., "Las primeras traducciones del catalán al gallego", *La Noche*, 18-8-1962.

outra tradución do italiano dunha poesía de Leopardi, "O infindo", que permanecía inédita⁸².

Nos cento corenta e catro números da revista *Nós* publicados entre 1922 e 1935 recóllense traducións ó galego de xéneros diversos. Cinco pequenos ensaios traducidos de distintas linguas, entre os que se conta "De correctione rusticorum" de Martiño de Braga⁸³. Hai tamén algúns poemas traducidos do catalán, do poeta alemán Hölderlin en versión de Álvaro Cunqueiro, un longo poema narrativo bretón traducido por J. Núñez Búa e un folk-drama do irlandés Yeats⁸⁴. En 1930 Avelino Gómez Ledo inicia nesta mesma revista *Nós* a publicación das súas traducións dos clásicos ó galego cun poema da parte final do libro segundo das *Xeórxicas* de Virxilio, que leva por título "Eloxio da vida campesía". Na presentación da súa tradución Gómez Ledo fala dos dous criterios que, ó seu entender, se poden seguir na tradución: o literal e o perifrástico. E, rompendo co precepto de "non verbum pro verbo", defende o rigor da tradución literal e o respecto ó verso, aínda a custa da rima. Sinala tamén Gómez Ledo a importancia da tradución dos textos clásicos ó galego como unha forma de enriquecemento da nosa literatura, coa mesma preocupación pola lingua que xa mostraran os redactores da *Revista Gallega* trinta e cinco anos antes:

De dous xeitos se poden tradocil-os crásicos: *perifrasticamente*, atendendo máis a expresal-o sentido que a conserval-as belezas da forma; e *literalmente*, non deixando cousa por cativa que sexa no orixinal. O pirmeiro é moi doado, e pra xente vulgar o máis asequire e gustoso. Pro iso non pode hencher todol-os degoros d'un humanista. Unha verdadeira traduzón pra iste, ten de ser coma un vaciado do fondo e da forma, sen requilorios e andromenas, denantes tendendo a síntesis mais que a análise, suposto que as linguas primitivas teñen un carácter eminentemente sintético.

82. Os tres poemas traducidos por Losada Diéguez aparecen na edición das *Obras completas*, feita ó coidado de Justo G. Beramendi. Vigo, Xerais, 1985, pp. 599 e 616.

83. Paulino Pedret Casado, "Tradución galega da obra de San Martiño de Braga *De correctione rusticorum*", *Nós* 97, 15 xan. 1932, pp. 4-12. Ademais da obriña de San Martiño temos recollidas na revista *Nós* as seguintes traducións: "Quod nihil scitur" do filósofo Francisco Suárez, traducido ó galego por Xan Aznar Ponte, *Nós* 12-40, de 1922 a 1927 (é só a tradución das tres cuartas partes da obra de Suárez); "O camiño de Sant'Iago" de Phileas Lebesque, traducido por V. Risco, *Nós* 84, 15 nadal de 1930, pp. 239-41; "Hora d'unha raza" de J. la B., traducido por V. Risco, *Nós* 102, 15 xuño de 1932, pp. 94-97; "Encol da poesía bárdica. A poesía na Corte de Irlanda e mais de Gales" de J. Vendryes, traducido por An Oaled, *Nós* 136, 15 abril 1935, pp. 65-68.

84. Ademais destas están tamén: "O embargo" de Gabriel y Galán, traducido por Alfredo García Ramos, *Nós* 36, 15 de dec. 1926, p. 1; "As catro viuvas" de A. Guimerá, en tradución de Abel Demo, *Nós* 63, 15 de marzo de 1929, p. 37; "Cathleen ni Houlihan" de W. B. Yeats, traducido por A. Vilar Ponte, *Nós* 8, 8-13, 5 decembro de 1921; "Cantos populares da Bretaña", un conto tomado do libro *Barzaz Breiz* do Vizcomte Hersart de la Villemarqué. Paris, Perrin et Cie, 1923, *Nós* 31, pp. 31-32, 25 de xullo de 1926; "Hölderlin: Traduzón e nota de Álvaro Cunqueiro", *Nós* 130, out. 1934, pp. 151-52.

/.../ Non se me oculta que aínda sendo iste un traballo escuro e sen grorea, ten meirande importancia pr'a nosa literatura que calquer outro libriño orixinal.⁸⁵

Este mesmo ano de 1930, con motivo do bimilenario da morte de Virxilio, Gómez Ledo saca na editorial Nós unha tradución das Eglogas de Virxilio, que contén a versión galega das dez églogas do autor latino. A finalidade da tradución, como di o traductor nas "Verbas limiares" da obra, segue a se-la de contribuír ó enriquecemento da prosa galega

Poucas traducións e isas soltas se teñen feito dos crásicos, antre nós. Ningunha pol-o de pronto, do Virxilio. E fanlle falla aquelas â nosa frondente literatura. Maus â obra, señores galeguistas. O que é pol-a miña parte (todo pindura da que non se vaian os azos) farei canto poda, pois entran nos meus propósitos, a mais das Xeórxigas do mesmo Virxilio, os versos de Horazo e outros *dii minores* eisí gregos como latinos. Contribuir d'algunha maneira a inxertar pugas de beleza crásica na arbre, hoxe baril, da nosa literatura, sempre será cousa dina de louvanza.⁸⁶

*1930-31
ma e ledo*

Na revista *Nós* aparecen tamén as traducións da terceira elexía do libro primeiro das "Elexías de Ovidio" en 1932, e a do poema inicial do libro primeiro das Xeórxicas de Virxilio en 1933, feitas tamén por Avelino Gómez Ledo⁸⁷.

Pero a máis famosa tradución desta etapa foi a das páxinas do *Ulysses* de James Joyce, traducidas por Otero Pedrayo en 1926 no número 32 da revista *Nós*, que ten para os galegos un carácter simbólico por se-la primeira versión da obra inglesa feita na Península Ibérica e a segunda no mundo hispano⁸⁸.

A revista *Logos*, "Boletín católico mensual", (Pontevedra 1931-36) contribuíu tamén á promoción das traducións mediante a publicación de traballos, fundamentalmente desde o francés. A primeira tradución sae en 1932 co título "Cara a un diagnóstico do anticlericalismo" de Henri du Passage, que aparecera na revista *Etudes* nove anos antes. De Jacques Maritain tradúcese "Algunhas reflexións sobre a arte relixiosa" e da revista *Die Literarische Welt* recóllese o artigo "Agustiño inmorredoiro" do xesuíta Erich Przywara. Hai tamén algunhas colaboracións de frades bieitos franceses sobre temas litúrxicos. No penúltimo número da revista tradúcese un "Manifesto dos

85. Gómez Ledo, A., "Virxilio en galego", *Nós*, 84, 15 de nadal de 1930, pp. 232-34.

86. Gómez Ledo, A., "Verbas limiares", *As églogas de Virxilio*. Santiago de Compostela, Editorial Nós, 1930.

87. "Elexías de Ovidio", *Nós* 98, 1932, p. 24; "Traduzón galega das Xeórxicas de Virxilio", *Nós* 113, 17 de maio de 1933, p. 76.

88. Sobre a tradución do *Ulysses* ó galego pódense consulta-los artigos: Mariño, Luis, "Joyce e don Ramón", *Grial* 52, 1976, pp. 245-48 e González Millán, X., "James Joyce e a Xeración Nós", *Grial* 101, 1989, pp. 29-46, entre outros.

Católicos pol-a Pàs” firmado por Claudel, Maritain, Mauriac e vinte intelectuais franceses máis contra o colonialismo de Mussolini. En ningunha das traducións de *Logos* se fai constancia do traductor.

A primeira traducción do inglés en formato libro é de 1935, *Dous folk-dramas* de W.B. Yeats, en versión de Plácido R. Castro e os irmáns Vilar Ponte, publicada na editorial Nós. A traducción está precedida por un interesante prólogo dos tradutores no que xustifican a realización da mesma co obxectivo de reforza-lo sistema literario galego, en concreto do xénero teatral, e tamén por motivacións políticas no contexto do nacemento do estado irlandés independente, proceso que sempre foi un referente para o nacionalismo galego. Na etapa que precedeu á guerra civil española a preocupación pola traducción, como por outros aspectos da cultura en Galicia, estivo concentrada nos homes e mulleres das Irmandades da Fala e da Xeración Nós.

As traducións ó galego durante a dictadura franquista

Despois da guerra civil serán os continuadores dos galeguistas de Nós, fundamentalmente a través da revista *Grial* e mais da editorial Galaxia, os que promoverán as traducións ó galego, que timidamente van aparecendo a partir de 1950, ó mesmo tempo que outras institucións de carácter galeguista se preocupan tamén de estimula-la aparición de obras en galego. Ramón Piñeiro e Celestino Fernández de la Vega, dous dos promotores deste novo rexurdir da cultura e así mesmo tradutores, xa nese ano 1950 deixan constancia dos criterios que, ó seu ver, era preciso seguir respecto ó galego das traducións e da creación literaria. Indican que se debe gardar fidelidade entre o texto de partida e mailo de chegada; e conscientes de que naquel momento o galego aínda non tiña unha fixación literaria, propoñen aproveitar-las formas léxicas do “galego popular” sen forzar con violencias normativas a súa marcha natural cara a normativización⁸⁹.

En 1949 o sacerdote ourensán Antonio Rey Soto publica a traducción ó galego da parte 4 da *Sátira II* de Horacio, co título de *Escola de larpeiros*⁹⁰, e en 1951 sae na colección Benito Soto de Pontevedra a traducción de seis poemas de poetas alemáns, *Musa alemá*, feita por Celso Emilio Ferreiro e Antonio Blanco-Freijeiro.

O erudito pontevedrés F. Xavier Sánchez Cantón, que foi presidente da asociación de Bibliófilos Gallegos, promoveu a elaboración e publicación dal-

89. Prólogo do *Cancioeiro da poesía céltiga*. Santiago de Compostela, Bibliófilos Gallegos, 1952. Texto reproducido en Filguerira Valverde, X., *VII Adral*. A Coruña, Edicións do Castro, 1992, p. 336.

90. Rey Soto, A., *Escola de larpeiros*. Ourense, La Región, 1949.

gunhas traducións ó galego, consciente da necesidade que tiña a lingua de Galicia de contar con traducións doutras linguas para poder considerarse lingua culta e dotada para tódolos ámbitos sociais:

Teño certeza de que sin traducir moito, e ben escolleito, non imos dispor de fala freisibre e cinguida pra feitos e idelas; culta sin estrañezas; enxebre, sin que o medo de asemellarse ó castelán conxeite fuxidas que fan rir; sin solecismos embardallantes, que envergoñen; sin ruralismos, que samente o humor fai perdoar. O Galego non será fala dona de si namentras non se traballen versións da Escritura Sagra, do Evanxelio... Neses choios a fala de Rosalía ha gañar fixeza e precisión, xunto con tal morea de neoloxismos ben labrados que a dura e hirta coberteira tense de trocar en veio que traspareza toda fermosura e todo requinte.⁹¹

En 1950 o grupo de homes que formaban Bibliófilos Gallegos fai a convocatoria dun concurso de tradución ó galego, coa que pretende responder a unha dobre finalidade: enriquece-lo cultivo literario da lingua galega, someténdoa ás necesidades expresivas das grandes creacións da literatura universal, e enriquece-la cultura galega coa incorporación de valores xurdidos noutros países. No concurso sae premiada a tradución de Celestino Fernández de la Vega e Ramón Piñeiro da obra alemá *Cancioeiro de Poesía Céltica* de Julius Pokorny, que se publicou en 1952 no número V da "Biblioteca Galicia". Na introducción ó texto da tradución, como xa indiquei, os tradutores deixaron constancia das súas reflexións sobre as deficiencias do galego para afrontar unha tradución literaria, entendendo que a evolución lingüística da nosa lingua aínda está nun proceso de selección de formas da variedade coloquial e que non hai que forza-la normalización:

A nosa tradución ademite unha discreta variedade de formas, evita a rixidez das normas apriorísticas e procura a máisima sinxeleza ortográfica.⁹²

Nesta mesma colección de Bibliófilos aparece en 1955 a obra *Versos de alleas terras e de tempos idos*, tradución parafraseada de poemas gregos, latinos e europeos, feita polo poeta Ramón Cabanillas; a antoloxía remata cun poema orixinal do propio poeta.

E tamén por iniciativa de Sánchez Cantón e do Instituto Padre Sarmiento de Estudos Galegos, en 1951 iníciase unha Biblioteca Antolóxica de Clásicos coa tradución de Aquilino Iglesia Alvariño dos *Carmina* de Horacio. En 1964 saen *Os catro libros das Xeórxicas* de Virxilio en tradución de A. Gómez Ledo, e en 1973 *Unha escolma de poetas líricos gregos e latinos voltos en linguaxe galego* do mesmo tradutor, na que aparecen poemas de Safo, Anacreonte, Teócrito,

91. Citado por Filgueira Valverde, "As traducións dos clásicos no 'Rexurdimento' galego", *Terceiro Adral*. Sada (A Coruña), Edición do Castro, 1984, p. 82.

92. "Introducción ó *O Cancioeiro da poesía céltica*".

Horacio, Virxilio... Nesta etapa histórica, cun escasísimo número de lectores, tradúcense libros ó galego coa finalidade de demostrar que é unha lingua válida para tódolos xéneros escritos e que debe ser utilizada en tódolos ámbitos. Tradúcese filosofía, obras clásicas, contos infantís, pezas de teatro e cóida-se de forma especial a traducción de textos bíblicos co fin de que o clero poida introduci-la lingua galega nas prácticas litúrxicas da Igrexa.

Con este interese normalizador, empréndese a traducción ó galego dos textos litúrxicos e das Sagradas Escrituras. Tratábase de facilitarlle ó clero de Galicia os instrumentos necesarios para poder exercer-lo seu ministerio en lingua galega. Este obxectivo levarano a cabo fundamentalmente persoas comprometidas coa normalización da lingua e as editoriais Galaxia, Bibliófilos Gallegos e Sept, esta última de carácter eminentemente relixioso. Así en 1952, na revista *Alborada* do Centro Galego de Barcelona aparece a traducción de “Dous analeitos da versión galega da *Cantiga das Cantigas*”, asinada por Amaro Chaín (pseudónimo de Antonio Lorenzo). En 1964 Manuel Vidán Torreira publica a traducción de *O Cantar dos Cantares*; ó ano seguinte saen *Os catro evanxeos* de X. Morente e M. Espiña e en 1966 *O apocalipse* de M. Vidán e X. Precedo. En 1968 o Centro Galego de Barcelona publica nun volume tres textos sagrados: *O libro de Xob*, *O Eclesiastés* e *A Cantiga das Cantigas*, en versión de Manuel Casado Nieto. A editorial Sept saca en 1965 *Os catro evanxelos* e en 1968 *O Misal Galego. A Biblia*, que se empeza a traducir en 1968, publícase en 1989. Nese mesmo ano 1968 saen en galego as encíclicas *Pacem in terris* e *Populorum Progressio*, e *Gaudium et Spes* e *A Eirexa no mundo moderno* en 1973. Traducidos por Casado Nieto⁹³, a Fundación Barrié de la Maza saca entre 1975 e 1984 catro volumes cos textos do *Antigo Testamento*.

De 1950 a 1975 aparecen na revista *Grial* setenta e cinco traduccións ó galego de textos literarios, relixiosos e filosóficos. Entre eles cóntanse fragmentos do Novo e do Antigo Testamento “O apocalipse de San Xoán”, “O cantar dos cantares”, “A Xénese”, versión galega da Vulgata latina (1970), e “A profecía de Amós” (1972) traducidos por Manuel Casado Nieto. Así mesmo foron pasados para o galego “Os laios de Xeremías” e “Carta ós cristiáns de Galicia” de San Paulo. En 1965 sae unha traducción do profesor Manuel Vidán Torreira dun fragmento do diálogo de Platón *O mito da espenuca*. Tamén se publican pezas dramáticas ou fragmentos da literatura europea e americana, e incluso se atopan versións ó galego de poemas coreanos, africanos e lituanos. Entre 1967 e 1969 tradúcense: dúas pezas completas do teatro francés de grande éxito en Europa, *Antígona* e *Non haberá guerra de Troia* de J. Anouilh, en versión galega de Xosé Luís Franco Grande e Xosé Manuel Beiras; os *Contos de Almanaque* de B. Brecht, traducidos ó galego por Conrado

93. Cfr. Alonso Montero, X., *Gran Enciclopedia Gallega*, tomo III, sub voce “Biblia. Traducciones gallegas”. Santiago, 1975.

Mera; e dúas versións do longo poema de P. Valéry, "O cemiterio mariño", unha de Salvador Lorenzana e outra de F. Delgado Gurriarán⁹⁴.

Entre 1950 e 1978 o proceso da traducción vaise acelerando e tradúcense obras de diferentes xéneros:

—Filosóficas: *Da esencia da verdade* de M. Heidegger en 1956, traducido por Celestino Fernández de la Vega e Ramón Piñeiro e *Problemas humanos* de E. Spranger, traducido por Domingo García Sabell en 1966.

—Clásicas. Ademais das xa citadas, tradúcense pezas de teatro grego, como *As meigas* de Teócrito en 1961 e *A comedia de Oliña* de Plauto, versión galega da *Aulularia*, en 1962, do poeta Aquilino Iglesia Alvariño; *Antígona* de Sófocles, traducida por Felipe Martínez Marzoa e publicada pola editorial Castrelos en 1974. Nesta mesma editorial aparece en 1977 *A Ilíada I*, tradución dos tres primeiros cantos da obra de Homero de Evaristo de Sela.

—Literarias en xeral. De 1966 a 1967 publícase en Galaxia unha serie catalana de contos infantís; *Macbeth de Shakespeare* en 1972, traducido por F. Pérez-Barreiro; *Os anxos cómense crus* de Jorge Díaz, traducido por Daniel Cortezón, e *Morte na catedral* de T. S. Eliot en 1973, en versión de Isidoro Millán González Pardo. En 1968 aparece en Bilbao unha tradución ó galego de 14 fábulas de Tomás Meabe, feita por Xesús Alonso, e en 1976 sae en Edicións do Castro *O carteiro do rei Malini* de R. Tagore, traducido por Xulio Cuns Lousa.

Todas estas traducións foron realizadas por iniciativa individual, segundo os intereses e a competencia das linguas do propio traductor ou promovidas por algún grupo de galeguistas, pero non son o froito dunha planificación editorial nin a longo nin a curto prazo. O obxectivo era facer do galego unha lingua vehicular para tódolos xéneros.

A traducción ó galego na actualidade

Coa posta en práctica do Estatuto Galego en 1981 as traducións á lingua de Galicia van experimentando un crecemento considerable. Dunha parte, por necesidades da propia Administración Autónoma, que tiña que pasar ó galego documentos feitos en castelán, e doutra, cunha intención normalizadora, para sacar adiante a programación televisiva e a produción editorial, especialmente dirixida ó ensino, dende 1981 ata este ano de 1994 fixéronse centos de traducións, na maioría dos casos subvencionadas pola Administración con cartos destinados á normalización da lingua.

Como dato curioso hai que falar das primeiras traducións de cómics

94. Anouilh, J., "Antígona", *Grial* 17, 1967, pp. 319-353; Anouilh, J., "Non haberá guerra de Troia", *Grial* 23, 1969, pp. 37-77; Brecht, B., "Contos de almanaque", *Grial* 41, 1973, pp. 324-26; Valéry, P., *O Cemiterio mariño*, versión de S. Lorenzana, *Grial* 9, 1965, pp. 342-48; a versión de F. Delgado Gurriarán, *Grial* 23, 1969, pp. 110-12.

nos anos 1977 e 1978. Publicados pola librería Arenas da Coruña foron aparecendo varios volumes da serie "Asterix" en versión galega de Eduardo Blanco Amor. Trátase dunha tradución moi deficiente: utiliza un galego pouco coidado con incorreccións sintácticas e morfolóxicas. Anos máis tarde tamén a librería Souto de Lugo publica cinco entregas en galego das tiras da famosa serie arxentina "Mafalda". Entre 1983 e 1991 a editorial Juventud de Barcelona publica os vinte e tres volumes da colección belga de "Tintín" en versión galega de Valentín Arias.

A editorial Galaxia saca en 1979 a versión galega de *O Principiño* de Antoine de Saint-Exupéry, traducido por Carlos Casares. E a partir dese ano van aparecer na mesma editorial unha serie de traducións de contos populares de distintos países, especialmente cataláns.

En 1979 fúndase Edicións Xerais de Galicia, editorial que lle vai dar un forte pulo á promoción das traducións. Buscou por un lado poñer en galego obras de interese para a historia de Galicia como *Diego Xelmírez*, de Gordon Biggs e *A vida dos peregrinos polo camiño de Santiago* (*Priez pour nous à Compostelle*) dos xornalistas franceses Barret e Gurgand, e por outra parte trasladar directamente ó galego textos de linguas ben distantes como as *Lendas islandesas* recollidas por Skúli Gíslason, ou a colección de narracións chinesas contemporáneas traducidas ó galego por Fernando Pérez-Barreiro co título *Flores e leña*. Débese tamén a esta editorial iniciar en 1983 a tradución dos clásicos da literatura xuvenil, reunidos na colección "Xabarín", que no ano 1993 chegaron ó número cincuenta. E un dos libros máis reeditados na década dos oitenta foi unha das traducións da colección "Xabarín", *A chamada da selva* de Jack London (1982), feita por Gonzalo Navaza. A mediados da década dos oitenta Xerais comeza dúas novas coleccións de traducións: unha infantil, "Rato Pérez", e a serie "Mitoloxías".

O valor dalgunhas das traducións ó galego foi recoñecido fóra de Galicia co Premio Nacional de Tradución outorgado polo Ministerio de Cultura. Recibiu ese premio en 1985 o libro da colección "Xabarín", *As aventuras de Alicia no país das maravillas*, traducido por Teresa Barro e Fernando Pérez Barreiro, na modalidade de literatura infantil. En 1988 foi tamén para unha tradución ó galego, *As aventuras de Pinocchio*, feita polo profesor Antón Santamarina; e no ano seguinte para Raquel Villanueva e Valentín Arias pola tradución de *Mundo e outras historias*. O mesmo recoñecemento tivo en 1990 a tradución da *Biblia*, feita por un equipo de especialistas coordinados por Andrés Torres Queiruga e Xosé Fernández Lago, publicada pola editorial Sept.

En 1984 créase a Asociación de Tradutores Galegos co fin de establecer criterios para facer unha política de traducións adecuada ó medio e ás necesidades de Galicia. Nos nove anos de actividade a Asociación promoveu moitas traducións, organizou encontros de tradutores e fixo convenios coa Administración para a subvención das obras traducidas. Os membros desta

asociación son os responsables da traducción de *O Correo da Unesco* en lingua galega.

A partir dos anos oitenta, Galaxia e Edicións do Castro inician novas coleccións de traducións, en principio para un público infantil e xuvenil e máis tarde destinadas ós adultos. Ademais destas vellas empresas editoras, vanse sumando á política de traducións outras editoriais, algunhas de ámbito español como Altea, Alfaguara ou SM, que teñen mercado en Galicia a través dos libros de texto; e outras son pequenas empresas de edición que xorden a fins dos oitenta, como Laiovento ou Edicións Positivas, que dedican atención ás traducións.

En 1988, Edicións do Cumio, prestando atención especial a un público infantil e xuvenil que xa constitúe mercado propio, abre as súas publicacións coa colección "Gaivota", na que destacan dous títulos de Roald Dahl *Charlie e a fábrica de chocolate* (1991) e *Charlie e o grande ascensor de cristal* (1992), o primeiro traducido por Alberto Avendaño e o segundo por X. Manuel Dasilva e X. M^a Cuervo, que tiveron moi boa acollida. Gran parte da colección está formada por traducións de autores estranxeiros, tanto clásicos como modernos. Tamén a editorial Ir indo, que comezara a súa andaina editorial coa edición de libro-obxecto sobre as cidades galegas, a comezos dos anos noventa saca unha colección de contos xuvenís entre os que aparecen varias traducións.

Cada vez son máis frecuentes as traducións de ensaios sobre lingüística, socioloxía ou cultura en xeral. En 1992 sae en Ir Indo a traducción do valenciano Rafael Ninyoles, *Estructura social e política lingüística*, traducido por Xermán García Cancela; Edicións Positivas publica *Mal de linguas* do profesor catalán Jesús Tusón, traducido por Xulio Sousa, nese mesmo ano. Laiovento saca *Lingua e ideoloxía* de Noam Chomsky en versión galega de Kathleen March, e *Lingüística e colonialismo* de Jean P. Calvet, en 1993, traducido por Xoán Fuentes Castro. O servizo de publicacións da Universidade de Santiago comeza tamén a publicación de traducións en 1992 co libro *Introducción á sociolingüística* de Ronald Wardhaugh, traducido por Mario Cal Varela; así mesmo saíu en 1993 o *Manual de traducción* de Peter Newmark en traducción de Xabier Fernández Polo, reseñado nas páxinas 183-5 desta revista.

As editoriais van creando novas series de coleccións literarias para adultos. Xerais, por exemplo, pon no mercado en 1989, unha colección de traducións de autores contemporáneos, "Grandes do Noso Tempo", dirixida a un público heteroxéneo, que non tivo un grande éxito de vendas pese á boa calidade dalgunhas das traducións que alí aparecen. A editorial Sotelo Blanco crea en 1992 unha colección "Biblioteca de traducións", dedicada á traducción ó galego de títulos importantes da narrativa europea, que inaugura coa obra de Laurence Sterne, *Viaxe sentimental por Francia e Italia*, en versión galega de Manuel Outeiriño.

En 1988 a propia Xunta de Galicia comezou a publicación de traducións coa colección "Clásicos en galego" iniciada coa traducción dos *Poemas*

de Catulo, feita por Xosé Manuel Fernández Otero, colección na que apareceron títulos como *Fábulas* de Fedro, tamén en 1988, traducidas por Xosé Carballude Blanco, Xosé M^a Liñeira Reboredo e Rosa M^a García Vilariño; en 1989 saen as *Elexías* de Tibulo na versión galega de Xosé Antonio García Cotarelo. *Os sonetos* de Petrarca e *A Divina Comedia* de Dante pasados ó galego por Darío Xohan Cabana aparecen en 1989 e 1990 nunha cuidada edición. En 1991 publícanse o *Satiricón* de Petronio, traducido por Xosé Antón Dobarro Posada e Dolores Gómez Quintas; *Anfitrión* e *Asinaria* de Plauto en versión de Mercedes Boado Vázquez e M^a Xesús Frei Collazo; e as *Nubes* e *Asamblea-rias* de Aristófanes, traducido por M^a Teresa Amado Rodríguez. O último dos nove títulos aparecidos na colección de “Clasicos en galego” foi a *Poesía bucólica latina* en traducción de Fernando González Muñoz, que contén as bucólicas de Virxilio, de Calpurnio Sículo, as de Einsiedeln e as de Nemesiano. O Consello da Cultura Galega publicou tamén en 1992 a traducción de dúas famosas obras gregas: *Iliada* e *Odisea*, en versión de Evaristo de Sela.

A Xunta de Galicia contribuíu ademais á política de traducións a través das subvencións ás editoriais, á Asociación de Tradutores Galegos e coa creación en 1989 do Premio de Traducción “Ramón Cabanillas”.

Con todo o que se leva feito, parécese que xa se pode falar dunha política de traducións ó galego que vai cubrindo etapas importantes. Agora será preciso emprender unha política seria de promoción da lectura que demande este tipo de obras, pois, como di Dolores Cabrera⁹⁵ “a nosa sociedade aínda non asumiu plenamente a posibilidade de acceder á literatura ou ó coñecemento universal dende o propio idioma. É unha das nosas asinaturas pendentes”.

Como fomos vendo na curta historia da traducción ó galego no mundo contemporáneo, nos primeiros anos do Rexurdimento das letras galegas, a traducción foi exercicio estilístico individual, que podía recibi-lo premio da súa publicación nalgunha revista cultural ou nas columnas literarias da prensa local. Cregos e exseminaristas aproveitaron as súas letras latinas como fonte dos seus versos. Ese foi o caso de Gómez Ledo, Iglesia Alvariño, Vaamonde Lores ou Cabanillas.

Pasado certo tempo xorden novas traducións que xa non obedecen a criterios individuais, senón ó programa cultural dun grupo como Galaxia, Bibliófilos Gallegos, ou, tempo andando, a Consellería da Presidencia e a de Cultura. Tratábase de integrar na cultura galega algún clásico da literatura universal. Máis ca pensar no lector galego, pénsase na lingua galega que vai quedar enriquecida co esforzo da traducción. Así apareceron entre os anos 1960 e 70 as traducións de Celestino Fernández de la Vega ou de Domingo García Sabell, ou as versións de obras do teatro francés feitas por Xosé

95. Cabrera, M^a Dolores, *Editar en Galicia*. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1993, p. 87.

Manuel Beiras e Xosé Luís Franco Grande. Coa mesma finalidade, nos anos noventa o profesor Díaz dirixe unha colección de clásicos editados pola Concellería da Presidencia que presentan o texto orixinal, de obras latinas e gregas, enfrontado coa tradución galega. Este tipo de traducións teñen unha difusión moi reducida.

Coa integración da lingua galega no ensino aparece unha demanda potencial de obras infantís e xuvenís. É o momento en que as recentes empresas editoriais promoven a tradución dos autores consagrados dos adolescentes. É un mercado inducido polos programas de lectura escolares, pero resultou o mellor instrumento para normalizala tradución á lingua galega, producindo un considerable incremento da nómina dos tradutores galegos.

Existe unha última iniciativa editorial para as traducións galegas. Gracias ás multinacionais do libro non é infrecuente que a lingua galega forme parte de programas de traducións conxuntas que se xestionan en feiras internacionais como a de Frankfurt ou a de Barcelona. Así apareceron en galego os doce tomos da serie das Mitoloxías, presentadas en España polo grupo Anaya, ou a serie Gran Angular de libros para adolescentes da editorial SM.

Desde as traducións case íntimas dos exseminaristas ás esixencias técnicas das multinacionais da cultura, a tradución ó galego pasou por diversas iniciativas.

BIBLIOGRAFÍA UTILIZADA

- ALONSO MONTERO, X., (1962): "Las primeras traducciones del catalán al gallego", *La Noche*, 18-8-1962.
- , (1962): "El príncipe Luis Luciano Bonaparte en la lingüística gallega", *Boletín de la Comisión de Monumentos de Lugo*, VII, nº 57-58, pp. 124-128.
- , (1963): "El evangelio de San Mateo. Estudio lingüístico de la traducción gallega de José Sánchez de Santamaría (1861)", *B.C.M.L.*, VII, nºs 59-60, pp. 210-214.
- , (1974): "A comparanza do fillo pródigo: primeira tradución galega dun texto bíblico en 1857", *El Ideal Gallego*, 18-5-74.
- , (1977): *Lingua, literatura e sociedade en Galicia*. Madrid: Akal, pp. 89-97.
- , (1992): "Horacio en galego: catro epodos descoñecidos de 1910", *Grial*, 116, out-dec., pp. 530-39.
- ANOUILH, J., (1967): *Antígona*, tradución de X. M. Beiras e X. L. Franco Grande, *Grial* 17, pp. 319-353.
- , (1969): *Non haberá guerra de Troia*, *Grial* 23, pp. 37-77, traduc. de X. M. Beiras e X. L. Franco Grande.
- ARIAS, V., (1990): "¿Traducións ó galego?", *O mundo editorial galego. Revisión dunha década, 1978-88*. Vigo/Santiago, pp. 30-31.

- BALLY, CH., (1951) *Traité de stylistique française*, (2 vols.). Paris: Klincksieck.
- BASSNETT-McGUIRE, S., (1980): *Translation Studies*. London: Methuen, 1980.
- BIALYSTOK, E., (1990): "Connaissances linguistiques et contrôle des activités du langage", en *Acquisition et utilisation d'une langue étrangère. L'approche cognitive*. Paris: Hachette, pp. 50-58.
- BRAGA, T., (1870): *História da Literatura Portuguesa. Idade Media*. Lisboa: Imprensa Nacional, 1984.
- BRECHT, B., (1973): "Contos de almanaque", *Grial* 41, pp. 324-26, traducción de Conrado Mera.
- CABRERA, M^a D., (1993): *Editar en Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- CARRO GARCÍA, J., (1951): edición, introducción e notas da *Corónica de Santa María de Iria, Códice gallego del siglo XV*. Santiago de Compostela: CSIC, Instituto Padre Sarmiento.
- CARY, E., (1963): *Les grands traducteurs français*. Genève: Librairie de l'Université.
- CATALÁN MENÉNDEZ-PIDAL, D., (1990): *La Estoria de España de Alfonso X, creación y evolución*. Madrid: Universidad Autónoma, Seminario Menéndez Pidal.
- CATFORD, J. C., (1956): *A Linguistic Theory of Translation*. Oxford University Press. Traducción ó español de Francisco Rivera, *Una teoría lingüística de la Traducción*. Caracas: Universidad Central de Venezuela, 1970.
- CHOMSKY, NOAM (1957): "Logical structures in Language", en *American Documentation*, 8, p. 284.
- CICERÓN, *Oratur e De optimo genere oratorum, L'Orateur*, edición crítica e traducción de Albert Yon. Paris: Societé d'édition "Les Belles Lettres", 1964.
- COPELAND, R., (1991): *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages. Academic traditions and vernacular texts*. Cambridge: University Press.
- COSERIU, E., (1977): "Lo erróneo y lo acertado en la teoría de la traducción", en *El hombre y su lenguaje. Estudios de teoría y metodología lingüística*. Madrid: Gredos, pp. 214-239.
- CUNQUEIRO, A., (1934): "Hölderlin: Traduzón e nota de Alvaro Cunqueiro", *Nós* 130, outubro, pp. 151-52.
- DE LA B., J., "Hora d'unha raza", traducido por V. Risco, *Nós* nº 102, pp.94-97, 15 xuño de 1932.
- DELISLE, J., (1980): *L'analyse du discours comme méthode de traduction*. Éditions de l'Université d'Ottawa.
- , (1993): "Traducteurs médiévaux, traductrices féministes: une même éthique de la traduction?", *L'histoire en traduction*. Toronto: Association Canadienne de Traductologie, Université Concordia.
- DIJK, T. A., van, (1972): *Some Aspects of Text Grammars*. The Hague: Mouton.

- (ed.), (1975): *Pragmatics of Language and Literature*. Amsterdam: North Holland.
- , (1977): *Text and Context*. London: Longman. Traducción ó español de Domingo Moyano, *Texto y contexto*. Madrid: Cátedra, 1980.
- DUARTE, D., (1942): *Leal Conselheiro* ed. J. Piel. Lisboa: Bertrand.
- ERASMO DE ROTTERDAM, (1516): *Novum Instrumentum*. Basilea: Froben. Trad. ó inglés de W. Tyndale en 1529.
- FILGUEIRA VALVERDE, X., (1984): "A traduccions dos clásicos no 'Rexurdimiento' galego", *Terceiro Adral*. Sada (A Coruña): Edicións do Castro.
- , (1982): "O galego escrito entre o castelán e o latín do medioevo", *Tradicón, actualidade e futuro do galego. Actas do coloquio de Tréveris*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Consellería de Educación, pp. 127-130.
- FOLENA, G., (1973): "Volgarizzare e tradurre: idea e terminologia della traduzione dal Medio Evo italiano e romano all'umanesimo europeo", *La Traduzione. Saggi e studi*. Trieste: Edizione LINT.
- GABRIEL Y GALAN, J. M^a, "O embargo" (1926): traducción de Alfredo García Ramos, *Nós* 36, 15 de dec. p. 1.
- GALLEGO, O., (1993): "Biblioteca del conde de Rivadavia, Don Enrique Enríquez (? 1534)", *Homenaje a Daría Vilariño*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago.
- GARCÍA YEBRA, V., (1983): *En torno a la traducción*. Madrid, Gredos.
- GÓMEZ LEDO, A., (1930): "Virxilio en galego", *Nós*, 84, 15 de dec., p. 232-34.
- , (1932): "Elexías de Ovidio", *Nós* 98, p. 24.
- , (1933): "Traduzón galega das Xeórxicas de Virxilio", *Nós* 113, 17 de maio, p. 76.
- GONZÁLEZ LÓPEZ, E., (1978): *Grandeza e decadencia do reino de Galicia*. Vigo: Galaxia.
- , (1980): "Grande e General Estoria e Crónica Troiana", *La Voz de Galicia*, dom. 20 de xaneiro.
- GONZÁLEZ MILLÁN, X., (1989): "James Joyce e a Xeración Nós", *Grial*, 101. pp. 29-46.
- GUIMERÁ, A., (1929): "As catro viúvas", traducción de Abel Demo, *Nós* 63-37, 15 de marzo.
- GUIRAUD, P., (1954): *Le stylistique*. Paris: PUF. Traducción ó español, *La estilística*. Buenos Aires: Nova, 1966.
- HERMIDA GULÍAS, C., (1992): *Os precursores da normalización*. Vigo: Xerais.
- HERSART DE LA VILLEMARQUE, (1926): "Cantos populares da Bretaña", conto tirado do libro *Barzaz Breiz*. Paris: Perrin et Cie, *Nós* 31, 25 de xullo pp. 31-32.
- HUMBOLDT, W. VON, (1918): Traducción ó alemán de *Agamémnon* de Esquilo. Leipzig: Fleischer.
- JACKOBSON, R., (1960): "Linguistics and Poetics", en T. A. Sebeok (ed.), *Style in language*. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press. Traducción parcial ó español.

- ñol en *Estilo del lenguaje*. Madrid: Cátedra, 1974, pp. 125-173. Traducción do texto completo: "Lingüística y poética", en Jakobson, R., *Ensayos de lingüística general*. Barcelona: Seix Barral, 1975, pp.347-395. *Lingüística y poética*, traducido por Ana M^a Gutierrez Cabello. Madrid: Cátedra, 1981.
- , (1959): "On linguistic aspects of translation", en Reuben A. Browe (ed.), *On translation*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. Traducción ó español en, Jakobson, *Ensayos de lingüística general*. Barcelona: Seix Barral, 1975, pp.67-77.
- JACOBSEN, ERIC, (1958): *Translation. A Traditional Craft*. Copenhagen: Nordisk Forlag, 1958.
- LADMIRAL, J. R., (1979): *Traduire: Théorèmes pour la traduction*. Paris: Payot. Traducción ó portugués, *Traduzir: Teoremas para a tradução*. Lisboa: Publicações Europa-América, s/d.
- LANCIANI, G. e TAVANI, G. (Eds.), (1993): *Diccionário da literatura medieval galega e portuguesa*. Lisboa: Editorial Caminho.
- LÁZARO CARRETER, F., (1973): *Diccionario de términos filológicos*. Madrid: Gredos.
- LÓPEZ AYDILLO, E., (1918): edición, introducción e notas, *Os miragres de Santiago*. Valladolid: Imprenta Castellana.
- LÓPEZ, A., (1916): "Códice gallego de la 'Legenda Aurea' o 'Flor Sanctorum'", *Estudios críticos-históricos de Galicia*. Santiago.
- LORENZO, R., (1979): "La edición de la *Crónica Troyana* de Parker", *Verba*, vol. 6, pp.375-421.
- , (1985): edición, introducción e notas, *Crónica Troiana*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- , (1977): edición, introducción, notas e vocabulario, *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. Dous Volumes. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos.
- LOSADA CASTRO, B., (1967): "Pere Quart, poeta no seu tempo", *Grial*, 18, out.-dec., pp. 441-456.
- LOTMAN, J., (1976): "Un modèle dynamique du système sémiotique", en *Travaux sur le système de signes: École de Tartu*. Bruxelles. Traducción ó español de Nieves Méndez, en *Semiótica de la cultura*. Madrid: Cátedra, 1979.
- LUSIGNAN, S., (1986): "Le mouvement des traductions au XIV siècle et la définition du français comme langue savante", cap. IV de *Parler vulgairement*. Paris/Montréal: Vrin/Presses de l'Université de Montréal, p. 134.
- MARIÑO, L., (1976): "Joyce e don Ramón", *Grial*, 52, pp. 245-48.
- MARTÍNEZ LÓPEZ, R., (1963): Edición, introducción lingüística, notas y vocabulario, *General Estoria*. Oviedo: Universidad, Facultad de Filosofía y Letras.
- MARTÍÑO de BRAGA, *De correctione rusticorum*, traducción galega de Paulino Pedret Casado, *Nós* 97, pp. 4-12, 15 xan. de 1932

- MEIJIDE PARDO, A., (1982): *Escritos e autores na Galicia da Ilustración*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- MESCHONNIC, H., (1980): "Propostas para uma poética da tradução", en Ladmiral, J.R., *A tradução e os seus problemas*. Lisboa: Edições 70, pp.79-87. Traducción de Luísa Azuaga do nº28 de *Langages*. Paris: Didier, 1972.
- MONTEAGUDO, H., (1984): "Aspectos sociolingüísticos do uso do galego, castelán e latín na Idade Media en Galicia", *Revista de Administración Galega* 1, pp. 85-108.
- MOUNIN, G., (1965), *Teoría e storia della traduzione*. Torino: Einaudi.
- NEWMARK, P., (1987): *A Textbook of Translation*. Londres: Prentice Hall International. Traducción ó español, *Manual del Traductor*. Madrid: Cátedra, 1992.
- NIDA, E., (1947): *Bible Translating*. New York: American Bible Society, p.15.
- PARATORE, E., (1983): *Storia della letteratura latina*. Firenze: Sansoni Editore, 1983, 13ª edición. Traducción ó portugués de Manuel Losa, *História da literatura latina*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian, 1987.
- PARKER, K. M., (1958): *Vocabulario clasificado de la Crónica Troyana*, manuscrito gallego del siglo XIV, nº 10.233 de la Biblioteca Nacional. Universidad de Salamanca.
- , (1975): edición da *Historia Troyana*. Santiago de Compostela: CSIC, Instituto Padre Sarmiento.
- , (1978): edición e notas, *Crónica Troyana. Manuscrito Gallego del siglo XIV*. Michigan: University Microfilms International.
- PENA, X. R., (1990): *Literatura Galega Medieval. I A Historia*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- PENSADO TOMÉ, J., (1962): edición e estudio de *Fragmento de un 'Livro de Tristán' galaico-portugués*. Santiago de Compostela: CSIC.
- PENSADO, J. L., (1958): edición, introducción e notas, *Mirages de Santiago*. Madrid: CSIC.
- , (1982): "La lexicología gallega en el siglo XVIII", Kremer, D. e Lorenzo, R., *Tradición, actualidade e futuro do galego*, *Actas do coloquio de Tréveris*. Santiago: Xunta de Galicia, Consellería de Educación, pp. 85-92.
- , *La educación de la juventud de Fray Martín Sarmiento*. Santiago: Xunta de Galicia.
- PHILEAS LEBESQUE, (1930): "O camiño de Sant'Iago", traducción de V. Risco, *Nós* 84, pp. 239-41, 15 nadal.
- PIAGET, J., e CHOMSKY, N., (1978): *Théories du langage, théories de l'apprentissage*. Paris: Editions du Seuil.
- POKORNY, J., (1952): *Cancioeiro da poesía céltiga*. Traducción de C. Fernández de la Vega e R. Piñeiro. Santiago: Bibliófilos Gallegos.
- POLENZ, P. von, (1970): *Geschichte der deutschen Sprache*. Berlin: Walter de Gruyter. Traducción ó portugués, *História da língua alemã*. Lisboa: Gulbenkian, 1973.

- REY SOTO, A., (1949): *Escola de larpeiros*. Ourense: La Región. Esta traducción da sátira IV do Libro II de *Sermonum* de Horacio está recollida en *Obras completas*, V. I. Madrid: Revista estudios, 1964, pp.236-242.
- RODRÍGUEZ ADRADOS, F., (1978): "El porqué de las relaciones de la lingüística y otras ciencias", en *RSEL*, 8, p. 8.
- RUSSELL, P., (1985): *Traducciones y traductores en la Península Ibérica (1400-1550)*. Barcelona: Universidad Autónoma, EUTI.
- SACO Y ARCE, J. A., (1868), *Gramática gallega*. Lugo.
- SAN JERÓNIMO, *Cartas*. Madrid: BAC, dous volumes, 1962.
- SAPIR, E. (1956): *Culture, Language and Personality*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- SAUSSURE, F., (1916): *Cours de Linguistique Générale*. Édition critique de Tullio de Mauro. Paris: Payot, 1972.
- SERRANO Y SANZ, M., (1928): "Fragmento de una versión galaicoportuguesa de Lanzarote del Lago", *Boletín de la Real Academia Española*, cuaderno LXXIII, xuño.
- SOBERÁNS, A. J., (1979): "La versión galaico-portugaise de la 'Suite de Merlin', *Vox Romanica. Annales Helvetici Explorandis Linguis Romanicus Destini*, 38, pp. 174-194.
- STEINER, G., (1975): *After Babel. Aspects of Language and Translation*. London: Oxford University Press. Traduc. ó español de Adolfo Castañón, *Después de Babel. Algunos aspectos del lenguaje y de la traducción*. México: Fondo de Cultura Económica, 1980.
- SUÁREZ, F., "Quod nihil scitur", traducido ó galego por Xan Aznar Ponte, *Nós* 12-40, de 1922 a 1927 (é só a traducción das tres cuartas partes da obra de Suárez).
- TRUFFAUT, L., (1992): *Qu'est-ce donc que traduire?*, lliçó inagural del curs acadèmic 1992-93 de la Facultat de Traducció i Interpretació de la Universitat Pompeu Fabra. Barcelona, 22 octubre de 1992.
- VALERY, P., (1965): "O cemiterio mariño", versión galega de S. Lorenzana, *Grial* 9, pp. 342-48.
- , (1969): "O cemiterio mariño", traducción de F. Delgado Gurriarán, *Grial* 23, pp. 110-12.
- VARVARO, A., (1983): *Literatura Románica en la Edad Media*. Barcelona: Ariel, 1983.
- VENDRYES, J., "Encol da poesía bárdica. A poesía na Corte de Irlanda e mais de Gales", traducido por An Oaled, *Nós* 136, pp. 65-68, 15 abril 1935.
- VENUTI, L. (ed.): (1992): *Rethinking Translation. Discourse, Subjectivity, Ideology*. Londres: Routledge, 1992.
- VERMMER, H.J., (1986): *Esboço de uma teoria da tradução*. Porto: Edições Asa.
- WERNER, A., (1981): *Diccionario de la terminología lingüística actual*. Madrid: Gredos.
- YEATS, W. B., "Cathleen ni Houlihan" (1921): traducción de A. Vilar Ponte, *Nos* 8, 5 decembro, p. 8-13.